

TÜRK DİYALEKTOLOJİSİ

Terimi ve Kapsamı

XIX. yüzyılda ortaya çıkan bu dilbilim dalı Fransa'da *dialektoloji*, Rusya'da *диалектология* ve öteki Avrupa dillerinde *dialektologia* adı altında gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde ayrı ayrı bilimlerin adları prensip olarak Yunanca'dan, ya da Latince'den seçiliyordu. Yeni kursumuzun adı Türkçe'ye Fransızca'dan alınmıştır. İkinci kısmı olan – *loji*, Fransız dilinde biçimlenmiş *logia* sözcüğünden geliyor. Halbuki aslı Yunanca'dır. *Dialektos* Yunanca'da konuşma, sohbet, iki kişi arasında geçen, yapılan konuşma. İkinci kısmı olan *logos*, *logia* – bilim, teori, felsefe anlamındadır.

Terimler konkrut anlamlı sözcüklendir. Terimlerin anlamı bilginler tarafından veriliyor ve de normal sözcüklere kazandırılıyor.

Genel anlamıyla diyalektoloji, halkın konuştuğu dili inceleyip açıklayan bir bilim dalıdır. Halbuki tam tanımı başka. Yazı dili dışında her türlü konuşmalar, dil olgu ve olayları diyalektolojiye aittir. Çünkü yazı dilinin yazılı ve sözlü biçimleriyle okullarda dilbilgisi, yüksek okullarda ise modern dil kursları uğraşılıyor. Bir ulusun dilinin dağılımı (bir dilin mesafe içinde yayılışı) zamana göre değişip durmuştur. En eski dönemlerden başlayarak boy ve kavim dilleri bazen daha geniş arazilere yayılmış, bazen de arazileri daralıp küçülmüştür. Hatta olup kaybolan diller de vardır. Bundan başka dili yaşatan topluluğun içinde gelişen ve dağılan dilin boyutları da değişmiştir. İptidai topluluklarda tabakalaşma süreci başlangıç durumundadır. Topluluk ve toplum elemanları o sınırı, az gelişmiş dili bilir ve kullanırlar. Erkeği de, kadını da, genci de, yaşlısı da o dili bilir ve kullanır. Toplumun gelişmesiyle daha sonraları sınır adını alacak tabakalara, zümrelere ayrılıyor. Ayrıca meslekler de gelişince dil varlığının bütünlüğü ve geçerliği bozulmuş oluyor. Örneğin, Eski Roma'da zadenarların kullandıkları dil sıradan kimselerin dilinden ve özellikle kölelerin dilinden çok farklıdır. Orta çağlarda bu dil ayırımı daha da derinleşiyor. Günümüzde bir dilin dağılımı, yayılışı ve kullanımını bölge bölge, zümre zümre farklıyor. Sözü kısası diyalektoloji ayrı ayrı bölgelerde ve sosyal tabakalarda, yani zümrelerde konuşulan dille uğraşır. Türk diyalektolojisi prensip olarak Türk diyalektleriyle, yani Türk dili arazisi içinde bulunan ayrı ayrı konuşmalar, ağızlar ile Türkçe konuşan kimsenin oluşturdukları grup ve zümrelerin dili ile uğraşılıyor. Diyalektoloji de bu ayrı ayrı dil varlıklarına *bölge ağızları* (местни говори), *zümre ağızları* (социални говори) adı verilir.

Konusu ve Ödevleri

Türk diyalektolojisinin konusu ülkeye bakılmaksızın Türkçe konuşulan mahalle, köy, kasaba, şehir, bölge ağızları ve de ayrı ayrı sosyal grup ve tabakaların konuştuğu özel dillerdir. Örneğin, kızların, gençlerin kullandıkları gizli diller, kuş dili, öğrencilerin jargonları, Türk diyalektolojisinin özel sorunları dışında ayrıca genel sorunları da vardır. Bu yanıyla Türk diyalektolojisi öteki dünya dilleri diyalektolojileriyle temasta bulunur, bazı ülke sorunlarını çözmektedir. En önemlileri:

• Ağızları araştırma yöntemleri ve yolları – saha çalışmaları, anket uygulaması v.s.

• Ağız özelliklerinin tespitinde uygulanacak transkripsiyon (çevriyazı) sorunu – yazı sistemlerinden milli alfabe mi yoksa uluslararası transkripsiyon mu uygulanacak sorunu.

• Yazı dili ile bağlantı ve ilişkiler – yazı dilinin gıdalanması ve zenginleşme mesleği.

Örneğin, Bulgarca tutucu bir dildir, bölge ağızlarından kelime zor alır. Sırpça tam aksine, bölge ağızlarındaki kelimeleri hemen benimser ve normal sözcük gibi kullanıma geçer. Türkçenin bu konuda tutumu kurallıdır. Örneğin, Anadolu ağızlarından sözcükler alınır, yazı dilinin kurallarına göre işlendikten sonra yazı diline kazandırılır. Anadolu'da *kenzek* sözcüğü vardır – burnundan konuşan kimse $k > g$.

• Bölge ağızlarındaki yabancı sözcükler sorunu.

Örneğin, Ege denizi kıyılarında büyük miktarda Rumca unsurlar vardır. Doğu Anadolu'da ise Kürtçeye bağlanabilecek bazı sözcükler ve biçimleri (Memo, Hesso, Hasso, Amo).

• Bu sorunumuz *metodoloji* ile ilgilidir.

Metodoloji, araştırmalarda uygulanan bilimsel yöntemler sistemi demektir. *Metodik* ise malzeme toplama işi demektir.

Bilginlerin bazılarına göre bölge ağızları araştırılırken yalnız yazı dilinden farklı yanları ele alınacaktır. Yazı diline uyan yanlar dikkati dışında kalıyor.

Bir başkaları bölge ağızlarını ayrılmaz, parçalanmaz bir küçük dil olarak inceler.

Türk diyalektolojisinin kendine özgü sorunları da vardır:

• Ağızları araştırma programının tertiplenmesi: 1961 yılına kadar diyalektoloji araştırmalarına yardımcı olacak programımız yoktu. 1961'de Türk ağızlarını araştırmak isteyenlere bir yardımcı olsun amacıyla bir program tertiplenmiştir. Derleme sözlüğünün birinci baskısında bölge ağızlarından sözcük derleme programı yayınlanmıştır. Zaten sözlükteki bütün kelimeler, sözcüksel elemanlar o programa göre toplanmıştır.

• Malzemeyi gösterebilmek için uygulanacak çevriyazı sistemi.

Yakın zamanlara kadar uygulanan transkripsiyon sistemleri, ülkeye göre, hatta bilgine göre değişiyor.

Örneğin, Maksimov adında bir Rus Türkoloğu XIX. yüzyılda Anadolu ağızlarını araştırırken karmaşık bir sistem uygulamıştır. Latin harflerinin yanında Kiril harfleri de vardır.

Prof. Dr. Z. Korkmaz'ın doktora tezinde uygulamış olduğu sistem oldukça zordur. Sesbilgisi özellikleri ayrı harf ve işaretlerle değil de çeşitli şifreler ile gösterilmiştir.

H. Dallı, mezuniyet tezi **Milino Ağızı** eserini TDK'nin yardımıyla yayınlarken ülkemizde kullanılan transkripsiyondan faydalanmış.

• Bölge ağızlarının araştırılmasında sözcük, biçim ve her türlü özelliklerin prototipini tespit etme.

Prof. Dr. Z. Korkmaz, Anadolu ağızlarının etnik temeliyle ilgili bir makalesinde ayrı ayrı Anadolu ağızlarının temellerinde Oğuzca'nın, Kıpçakça'nın izlerini ve etkisini araştırmıştır.

Örneğin, -yor'lu şimdiki zaman Oğuz kavimlerinin dilinden, -a'lı (-e'li) şimdiki zaman ise Kıpçak dillerinden geliyor.

• Türkçenin içinde bulunduğu ortamın etkisinin kendi gelişmesinden ayırt edilmesi.

Örneğin, *h* ünsüzünün düşmesi Türkçenin iç sistemine ve kurallarına uygundur. Fakat Türkçede bu solunmalı ünsüzün hırıltılı varyantına dönüşmesi yabancı dillerin etkisidir.

• Ayır ayrı bölge ve zümre ağızlarının tasviri, tanımlanması, tanıtılması bütün dil ve alt sistemlere göre olacak. Sözcüklerin mecazi anlamları, anlam kaymaları da girecektir.

bizimkisi – kocam, benkisi

çakaroz – çok anlayan, kurnaz, zeki

• Bölge ağızlarının özelliklerine göre gruplaştırılması.

Özellikleri yakın olan bölge ağızları lehçe oluştururlar. Kuzeydoğu Bulgaristan, Deliorman lehçesi, Gerlovo, Tuzluk lehçeleri var.

• Bölge ağızlarının sınıflandırılması.

İlk sınıflamalar çok basit ve üstünkar olmuştur. Çünkü XIX. yüzyılda ağızları araştırılan köyler azdı. Fakat günümüzde Ahmet Caferoğlu tarafından ortaya atılan sınıflama denemesi çok daha ikna edicidir.

Önemi

Bu dilbilgisi kursunun pratik ve teorik önemi vardır.

Pratik önemi dil öğretiminde ve özellikle ana dili öğretiminde çok büyüktür. Hazırlıklı olmayan bir Türk dili hocası ağız özelliklerini, lehçeleri yanlış, hatalı dil olarak vasıflandırır. Bu dil özelliklerini kullanan öğrencilerini gücendirir. Oysa böyle ağızlar küçük yerli dil durumundadır. Bu ağızlar okuması yazması olmayan insanların konuşma dili, anlaşma aracı olmuştur. Onlar da bir eski, bir ana dili dallarındandır. Halbuki zamanla bölge ağızları içinden biri yazı dilinin temeli olmuş, temeli altına girmiş ve bu yüzden de diğerleri yerli dil durumunu terk ederek aile dili olarak kalmışlardır. Türk dili öğretmenleri, yazı dilinden olmayan sözcüklerin doğru karşılıklarını bir bir söyler, fakat sesbilgisi özelliklerine gelince onları genelleştirip öğrencilerine kural, kaide olarak gösterir.

Diyalektolojinin teorik önemi gayet büyüktür. Dil tarihi adını taşıyan dilbilim bölümünün kaynakçaları yazıtlar ve her türlü yazılı yadigarlar, fakat kaynakçaların daha önemlisi bölge ağızlarıdır.

Bölge ağızlarında yüzyıllar boyunca güzel eski kelimeler kullanılmış ve saklanmıştır. Sözcüklerin biçim açısından gelişmeleri tamı tamına bölge ağızlarına aksetmiştir.

gideyoru > gidiyoru > gidiyor

ben – bana: benge > beñe > baña

Yukarıdaki *ng* ses grubu kalınlık sağlar. Ünlülere kalınlık getirir, *ng* ünlüleri geri çeker.

Teorik önemlerinden gelişme eğilimlerinin tespiti de dikkate değer bir şeydir. Sonseste gürültülü ve ötümsüz ya da ötümlü ünsüzlerinin kullanılışlarının eğilimi nedir. Osmanlıcada *dolap dolab* idi, *çorap çorab* biçimindeydi. Yazı dilinin imla kuralları ve söylenişi kararlaştırılırken bölge ağızlarındaki durum da göz önünde bulundurulur.

DİYALEKTOLOJİNİN ÖTEKİ BİLİMLERLE İLGİSİ VE BAĞLANTISI

Eski çağlarda bütün beşeri bilimler yardımlaşarak ve hatta birbirlerinden ayrılmadan gelişmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde bu durum ansiklopedizm adı altında XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bilginler bütün bilimler hakkında bilgi toplar ve uzman olmaya çalışırlarmış. XIX. yüzyılda bilim alanında uzmanlaşma başlar. Dilbilim dallarından biri olan diyalektoloji, tarih ve etnografyadan ayrılarak bağımsız bir bilim olarak gelişmeye başlamış ve artık XX. yüzyılda tamamıyla ayrı bir bilim durumuna gelmiştir. Bu bilim dalı öteki bilimlerle eski ilgisini koparmamış, bazı konularıyla ortaklaşa gelişmiş ve gelişmektedir. Diyalektolojinin bağlantısı bulunan diğer bilimler dil tarihi, halkbilim, yazın, toponimi, onomastik, tarih ve arkeolojidir.

Diyalektoloji ve Dil Tarihi

Bir dilin geçmişteki özellik ve durumuyla uğraşan dil tarihi bilimsel kursunun iki kaynakçası vardır. Bunlardan birincisi yazılı yadigârlardır. Bunların içine yazıtlar, her türlü eski yapıtlar, seyahatnameler, din kitapları ve yorumları girmektedir. İkinci kaynakçası ise bölge ağızlarıdır. Onların önemi çok daha büyüktür, çünkü içlerinde gayet eski dil örnekleri korunmuş, gelişme varyantları da kalmıştır. Bundan başka yazılı yadigârların konuları sınırlıysa, yaşamakta olan bölge ağızlarında dilin sesbilim, biçimbilim, dizimbilim, sözcükbilim ve sözlükbilim gibi bütün düzeylerine ait bilgiler vardır. Özellikleri, doğal bir dilin dizgesini yansıtır. Yazı dilinin şimdiki zaman çekim eki olan *-yor* Eski Türkçenin *yörümek* eyleminden gelmektedir. Yörümek ile *-yor* arasındaki bütün aşamalar aynen saklanmıştır: *gideyörür* > *gideyuru* > *gideyor* > *gidiyor* > *gidiyo* > *gidiye* > *gidyeri* gibi.

Gelecek zaman çekim eki olan *-(y)acak* / *-(y)ecek* bir zamanlar *-çak* / *-çağ*'dan oluşmuştur. Günümüzde Türkçede *-çak* kalmamıştır, fakat *ala* + *-çak* (*-çağ*): bölge ağızlarında *alacak* > *alçak*, *alçek*, *gidecek* > *gitçek*, *uçacak* > *uççak* gibi varyantlar korunmuştur.

Günümüzde andan adıl biçimleri kullanılmaktadır.

Diyalektolojinin sayesinde sözcük dağarcığı hakkındaki bilgilerimiz artmaktadır: *Acele* sözcüğü Arapçadır. Türkçe karşılığı *ivedi*, *aladı*, *alatı*'dır. Bulgaristan Türk ağızlarında korunmuş olanlardan *alatlamak* gibi eylemler de türetilmiştir.

Şikâyet sözcüğü de öyledir. Zamanında onun *ağlantı* diye Türkçe bir karşılığı varmış, fakat unutulmuş.

Omuz sözcüğü Yunanca kökenli *omos*'tan gelmektedir. Omuzun Türkçesi olan *yarın*, bölge ağızlarında günümüzde de kullanılmaya devam ediyor.

Sesbilgisi dizgesine gelince, bütün gelişme aşamalarını bölge ağızlarında izlemekteyiz. Önesteki ötümsüz *k*, sonsesteki yarı ötümlü yarı ötümsüz *k* ile *g*'yi bölge ağızlarında korunmuş olarak görmekteyiz. Anadolu'da ötümsüz *k* korunmuştur. Aynı gelişmeyi *t* de izlemiştir: *gün* > *kün*, *dikmek* > *tikmek* gibi. Osmanlıca, Eski Türkçenin birçok özelliğini korumuş ve onları Arap yazaçlarıyla göstermiştir. Örneğin Osmanlıcada genizsi *n* ayrı bir yazaçla belirtilmiştir: *nun* ve *kaf-i nuniye*. Sözü geçen harflerin ve gösterdikleri seslerin gerçek bir durumu yansıttıklarını bölge ağızlarından anlamaktayız.

son, bana, sana, deniz

Anadolu ağızlarında genizsi *n* tamamiyle korunmuştur. Bunu bir şeyin yüzü anlamına gelen

on ya da ong

sözcüğünde de görmek olasıdır.

Halkbilim, Yazın ve Diyalektoloji

Halkbilim yapıtlarının hepsi yazı diliyle değil, halk diliyle söylenir ve anlatılır. Bilim adamları da halkbilim yapıtlarının aslını korumaya çalışırlar. Başka türlü bir yaklaşım halkbilim yapıtlarının erdenliğine dokunur. Örneğin Kırcaali bölgesinde manilerden oluşan bir türkünün bir dörtlüğüne dikkat edelim:

Mandaları garaman
Gaybolursa araman
Ben bir fakir gızıyım
Esnaflara yaraman.

Özellikleri korunmuş olan bu türkü dörtlüğünün ayağı da uyağı da yerindedir.

Şimdi şu iki dizeye baş vuralım: Ha evleri evleri / Benim yarım gelveri. Bu halkbilim cevherinin anlamı, diyalektolojinin yardımı olmadan açıklanamaz. Onun beğenisi kalmaz, tadı çıkmaz. Birinci dizedeki yinelemenin tek görevi ikinci dize ile uyak oluşturmaktır.

Yeri gelmişken Eğridere (Ardino) ağızlarının özelliğiyle budunsal ilişkileri yansıtan bir mani parçasına da değinelim: "Ça:rdım çar:dım uy vermez / Pomaktır dili dönmez". Rodop ağızlarında o > u değişimine sıkça rastlanır. Burada oy > uy sözcüğü ses anlamında kullanılmaktadır.

Lehçelere, yazarları belli yapıtlarda da baş vuruluyor. Bu belli bir amaçla yapılmaktadır. Bölge ağızları kullanan yapıt kahramanları, somut yaşam koşullarını ve ora insanların kültür düzeyini sergilemektedirler. Yeni Türk yazını yazarlarından Sabahattin Ali, Yaşar Kemal, Aziz Nesin gibi birçokları sık sık lehçelere baş vurup kahramanlarının özelliklerini göstermeye çalışıyorlar. Güldürüde yerli ağızların gerçekten çok önemli bir yeri vardır. Örneğin Aziz Nesin **Nasıl Hacı Oldum** öyküsünde okuyucularını hacı olacak kimsenin tutum ve lehçesiyle güldürür. O kahramanlarını şöyle konuşturuyor: "Eyi diyon Ehmet. Gül gibi gızı elin ayuları yiceh."

Güzel yazıda olduğu gibi halkbilim yapıtlarında da dil özelliği olarak bir de **eda** vardır. Örneğin "Dayler dayler dayler" ya da "Ben kareler ba:layım" gibi durumlarda bozulmakta olan ses uyumu güzel bir edadır.

Onomastik ve Diyalektoloji

Onomastik insan adları, soyadları ve lâkaplarıyla uğraşan bir bilim dalıdır. Bölge ağızlarında kişi adlarının bölgeye ve bölge ağızlarına göre özel biçimleri olabilir. Temeli Oğuzca olan bölge ağızlarında küçültme adları -ış, -iş, -uş, -üş ve -oş ile yapılır: Mehmet > Memiş, Fatma > Fatoş gibi. Fakat Kıpçak dillerinin etkisiyle bazı Türk ağızlarında küçültme _ay, -ey, -iy, -iy ekleriyle de yapılır: Osman > Osıy, Fatma > Fatıy gibi. Anadolu ağızlarında ise Kürtçenin etkisini de görmek mümkündür: Hüseyi > Hesso,

Hasan > Hasso, Abdullah > Apo gibi. Adlardaki bu biçim özellikler ancak diyalektolojinin yardımıyla açıklanabilir.

Bazı bölgelerde daha mürekkep durumlara da rastlanmaktadır. Örneğin Doğu Rodoplarda Habbece / Happece, Anşece, Taybece gibi hitaplara çok sık rastlanır. Aslında onlar Habibe + cice, Ayşe + cice, Tayyibe + cice birleşimlerden oluşmuşlardır.

Toponimi ve Diyalektoloji

Toponimi, dilbilim dallarından biri olup yer ve su adlarıyla ilgilendir. Yer adlarının çoğu lehçelere göre biçimlendikleri kesinlikle bilinmektedir. Oysa kökenleri olan sözcüklerin çoğu unutulmuş ya da büsbütün değişmiştir. Bu gibi durumlarda da diyalektolojiye baş vurup sorunları çözme zorundayız. Örneğin bura köylerinden birinin adı Vezir Kozluca (Zayçino Oreşe)'dir. Bölge ağızlarında **koz**, **ceviz** demektir. Bu koz sözcüğü Kozluk ve Kozluduy gibi yer adlarının temelini oluşturuyor. Türk ağızlarını bilmeyen bazı toponimi uzmanları, kimi yer adlarının anlamlarını yanlış yorumlayıp kökenlerini yanlış biçim ve kökenlere bağlamışlardır. Bunun en tipik örneklerinden biri Magura yer adıdır. Aslında Magura, Batı Balkan Türk ağızlarıyla söylenmiş mağara sözcüğünün bir biçimidir. Dilciler, **Magura'yı Makire > tepe** anlamındaki bir Latince sözcükten oluştuğunu ileri sürüyorlar.

Doğu Rodoplarda bir köyün adı Gazıkkı'dır. Yerlisi de uzmanı da bu yer adını Kazak sözcüğüne bağladıkları için çevirisini Kazatsite olarak yapmışlar. Bunun böyle olamayacağını şu birkaç özellik apaçık göstermektedir: Vurgunun ilk seslemde olması, ikinci seslemdeki a > ı değişikliği, çünkü böyle bir değişim ancak y'den sonra gelen a'larda gerçekleşebilir ve -kl > kk değişimi benzeşme yoluyla oluşmuştur. Bu da çevirinin kazık sözcüğüne dayandırılmasının doğruluğunu göstermektedir.

Yine Doğu Rodoplar'da dil yetersizliği yüzünden bazı yer adlarının Bulgarcaya çevrilmesinde gülünç yanlışlıklar yapılmıştır. Örneğin Aşa: Tosçalı ve Okarı Tosçalı köy adları Dolno Prahovo ve Gorno Prahovo diye çevrilmiştir. Oysa o bölge ağızlarında **tos** ya da toza:cı kavak ağacı türlerinden biri olan **breza**'dır.

Tarih ve Diyalektoloji

Yazılı tarihleri olan ulusların geçmişleri bilinir. Oysa yazısı olmayan ve yazılı yadigârları kalmamış toplulukların tarihleri bilinmez. Tarihlerinin canlandırılmasına diyalektolojinin bazı yardımları olabilir. Dillerin dilbilgisi dizgesi değil, onların sözcük dağarcığı, o dilleri yaşatan kimselerin tarihleri hakkında bol bol ve değerli bilgiler gizlemektedir. Örneğin Anadolu ağızlarında rastlanan sincap anlamındaki **tiyin // iti:n** sözcüğü Doğu Rodop Türk ağızlarında da korunmuştur. Bu sözcük, aynı anlamıyla Orta Asya'da da geniş çapta kullanılmaktadır. Bu sözcüğü kullanan ağızların, öyle veya böyle Orta Asya ile illa bir ilişkisi vardır diyebiliriz. Orta Asya Türk dillerinde -tl > -tt; -zl > -zd değişimi örnekleri olan **buluttar**, **gızdar** bazı Doğu Rodop Türk ağızlarında da vardır. Öyle ki Orta Asya , Avrupa'ya doğru yayılan halkların ve budunsal toplulukların yolunda hiç olmazsa bir durak durumunda olduğunu gösteriyor.

Dikkat edilecek olursa Kuzey Bulgaristan Türk ağızları dizgesi içinde Rus stepleri hakkında bol bol bilgi bulunmaktadır. Anadolu'da kullanılmakta olan **kürtün** sözcüğü Volga boyu Türk dillerinden gelmiştir.

AĞIZ ÇEŞİTLERİ

Yazı dili dışında kalan her türlü konuşma ve dil özelliklerine lehçe ya da ağız denir. Ağızlar, yani yerli diller bölgeye ve topluluklara göre değişirler. Bu yüzden de dilciler bu ağızları bölge ağızları ve zümre ağızları diye ikiye ayırmaktadırlar. Aralarında oldukça büyük farklar vardır. Bölge ağızlarının küçük dilmiş gibi sesbilim, sözcükbilim, biçimbilim, dizimbilim gibi özellikleri olabilir. Örneğin, Deliorman ağızlarının sesbilim özelliklerinden r ünsüzünün düşmesi; biçimbilim özelliklerinden **to:bu, to:da, onna:** adlarının varlığı ya da belirsiz geçmiş zaman biçimlerinden **almışık, gitmişik, görmüşük** biçimlerinin kullanılışı; dizimbilim özelliklerinden devrik tümce kullanılışı: **Aldık dersimizi. Döndük evimize.**

Sözlükbilim özelliklerinden **uşak > çocuk, zimnik > izbe** gibi.

Zümre ağızlarında yalnız özel sözcük ve deyimler kullanılmaktadır. Örneğin, Kırcaali erkek jargonundan **saatçi > çapkın**; Deliorman aile dilinden **patkan > çocuk**; Anadolu jargonlarından **matrak > karışık, çapraşık iş, moruk > baba, leblebi > güzel kız** gibi. Zümre ağızları gelişmez ve toplum içinde rağbet görmez. Bölge ağızları ise belirli idari ve politik koşullar içinde yazı dili durumuna bile gelebilir. İstanbul lehçesinin yazı diline temel olması buna benzer nedenlere bağlıdır.

Makedonca adıyla bilinen ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan yazı dilinin temelinde de Manastır ağızı bulunmaktadır. Bulgar yazı dilinin temeli ise Kuzeydoğu Bulgaristan lehçesi olmuştur.

Bölge Ağızları

Bölge ağızlarının, yaygınlığı ve özellikleri bakımından ağız, lehçe ve diyalekt gibi çeşitleri vardır:

Ağız. Bölge ağızlarının en küçüğüdür. Mahalle ve köylerde konuşulan bir dilin özelliklerini içerir.

Lehçe. Özellikleri birbirine yakın olan ağızlardan oluşur. Örneğin Tiça Boyu Türk Lehçesi, bu lehçe Yablanovo, Filaretovo ve Vranikon köyleri ağızlarını içerir. Vidin ile Vratsa ağızları ise Kuzeybatı Bulgaristan Türk Lehçesini oluşturur.

Diyalekt. Diyalekt, bölge ağızlarının en büyük biçimidir. Diyalekt içindeki ağız ve lehçeler, yalnız temel özellikleri bakımından benzerlik gösterirler. Örneğin, Batı Balkan Türk Diyalekti, ünlü uyumunun bozulmasıyla karakterize edilir: **almış, bulmuş, oklagi, asli** gibi. Doğu Rodop Türk Diyalekti ise önseste ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi ile dikkati çeker: **kar > gar, kavun > gavın, kara > gara, koyun > goyun** gibi.

Ağızlar, kullanıldıkları ortama ve oluşumlarına göre Bölge Ağızları ve Zümre Ağızları olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bunlardan uzun tarihe sahip olan bölge ağızlarıdır. Toplum içindeki toplulukların belirmesi ve gelişmesiyle bölge ağızları oluşmuştur. İnsan topluluklarının ilki ailedir, sonra boylar oluşmuştur. Bu gelişme sürecinde milliyet ve millet diye adlandırabileceğimiz daha büyük bir topluluk biçimlenmiştir. Millet ve milliyetin Türkçesi ulus ve ulusa ait demektir. Toplumun peteklenmesiyle dil de peteklenmiştir. Ağızlar, lehçeler ve diyalektler, toplumun ve dilin gelişmesini yansıtan yerli konuşmalar, yerli diller niteliğindedir. Bölge ağızlarının ortamı toplum ve toplum

içindeki topluluktur. Canlılıkları yüzünden bölge ağızları bazı durumlarda yazı diline de dönüştürülebilir. Gelişmiş bölge ağızları dilin yapısını ve işlevliğini yansıtan ses, biçim, görev, sözcük zenginliği gibi alt dizgelere sahiptir. Genellikle yazı dili durumuna gelecek ağızların gelişmesi, kültürel, politik ve buna benzer etkenlere bağlı olur. Toplumların bazılarında ise özel dilbilimsel etkenler ortaya çıkarak ağız ve dillerin ivedi bir biçimde gelişmelerini sağlar, zamanla onları yazı diline dönüştürür. Özel etkenler genellikle bir devletin siyaseti, bir idarenin amacı ve her şeyden önce büyük devletlerin belli bir niyetle uyguladıkları işlemlerdir. Romalıların eskiden beri uyguladıkları "böl ve hakim ol" ilkesiyle soyları bir olan kimseler parçalanmış, dillerinin ağız ve lehçeleri ayrı dil sayılmıştır. Balkanlar'da yeni oluşan Makedonca, bunun tipik bir örneğidir. XX. yüzyılın 60'lı yıllarında niyet olarak ortaya atılan **Bulgaristan Türkçesi** düşüncesi yine böyle bir siyasetin örneklerinden biridir. Devletin ve partinin müjdelediği bu siyaset türlü yazılar biçiminde belirtilmiştir. Örneğin, **Yeni Işık** gazetesinde yayımlanan **Bulgaristan Türklerinin Menşegine Dair** başlıklı büyük bir yazı, bu siyasetin gerçek niyetini belirtmeye yetmiştir. Bir "diline" de Ölçünlü Türkçenin çirkinliğinden söz etmesi bu siyasetin devamıydı. Bu çirkin -yor ekli şimdiki zamandan vaz geçilmesi yazının ana çağrısıydı. Bundan sonraki gelişmeler bizde kullanılan Türkçeyi bozmadı, yalnız sözlük ve dilbilgisi biçimlerinde ikiliklere neden olabildi.

Zümre Ağızları

Ağızların başka bir türü de zümre ağızları adıyla bilinen özel konuşmalar ve dillerdir. Bölge ağızları yaşam koşulları ve alanlarına bağlı ise, zümre ağızları ortamı ayrı ayrı sosyal gruplardır. Toplumdaki tabakalaşma tarihin oldukça geç bir döneminde ortaya çıkmıştır. Yapıları genel halk dili, yazı dili, yerli bir ağız, lehçe ve diyalekt olabilir. Sözü edilen bu zümre dilinin kendine özgü sözcük, terim ve deyimleri vardır. Onlar aracılığıyla diğerlerinden farklılaşır. Sesbilimi, biçimbilimi ve dizimbilimi yoktur. Türkiye ve Türkçenin gelişmesi seyrinde var olmuş zümre ağızları şu sosyal gruplar içinde kullanılmıştır:İstanbul külhanbey dili, serseri takımı, bakımsız kimselerin arasında kullanılan özel anlamlı bir dil; İstanbul itfaiyecilerinin bir zamanlar oluşturdukları tulumbacı jargonu; bunların yanı sıra hırsızların ve fahişelerin jargonları da gelişmiştir. Günümüzde asker ve öğrenci jargonları bunların birer örneğidir. Türk jargonu Ferit Devellioğlu tarafından incelenmiştir. O, Türk Argosu Sözlüğü'nün de yazarıdır. Türkçe geçirmiş olduğu bütün bunalım ve sarsıntılara rağmen argonun etkisinden korunmuştur.

Yazı dili alanı dışında kalmış başka dil oluşumları da vardır. Bunlardan en yaygın olanları kunduracı dili, çiftçi dili, marangoz dili gibi bazı meslek dilleridir. Bu özel konuşmaların da zümre ağızları gibi özel sözcük ve deyimleri vardır, fakat jargonlar kadar düşük sayılmazlar. Meslek dillerinin sözcük ve deyimleri bilimsel terminoloji olarak değerlendirilmezler. Ancak onlarla ilgili sözlükler yayımlanabiliyor. Bunlara örnek olarak **Gemici Dili Sözlüğü**'nü gösterebiliriz.

Gizli diller, sosyal ağızların, yani zümre ağızlarının bir uzantısı, özel bir türüdür. Onlardaki sözcükler kasıtlı olarak değiştirilerek anlamsız kılınır ve yalnız gizli topluluklar tarafından kullanılır.

TÜRK AĞIZLARININ BUDUNSAK TEMELİ

Türk ağızlarının budunsal temelini araştıran ilk bilgin Zeynep Korkmaz'dır. Bu ünlü Türkolog Anadolu'ya göç edip, Oğuz topluluklarını inceledikten sonra ağızların dilbilgisi özelliklerinin hangi topluluklara bağlanabileceğini Almanca ve Türkçe olarak yayımladığı bir bildiri göstermiştir. Bu bildiri, Anadolu ağızlarının çoğunun temelinde Kayı budunu ile çeşitli Türkmen ağızlarının bulunduğu ileri sürülmektedir.

Etnik topluluklar gelişirken temasta buldukları diğer etnik topluluklarla ilişkiler kurmuş, bazan da yan yana yaşamış ve gelişmişlerdir. Kimi durumlarda ise topluluklardan biri üstünlük kazanarak, diğer toplulukları hazmedip yepyeni bir topluluk kurmuşlardır. Bunun örneklerinden biri Bulgar ulusunun tarihidir. Eski Traklar, Altay soylu Protobulgarlar ve güney Slavlar birleşerek Bulgar milletinin temelini oluşturmuşlardır. Halbuki bu birleşme ve kaynaşma sürecinde tipolojik birliğe varılamamıştır. Sözü edilen budunsal gruplardan üstün olan birinin yerleştikleri bölgede daha fazla göze çarpan izleri kalmıştır. Örneğin, batıda daha fazla Slavlar üstün oldukları için bu Bulgar ağızlarında Slavlık çizgileri üstündür. Doğu bölgeleri ağızlarındaki özellikler Protobulgarlarla Kumanlara bağlanabilir. Biçimbilim alanında eylem dizgesinin özellikleri, kesinlikle Slav dil dizgesinden etkilenmiştir denemez, çünkü Slav dillerinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç temel zaman vardır. Bulgar ağızlarının çoğunda, yazı dili de dahil olmak üzere, eylem zamanlarının dizgesi Türk dillerinin bir yankısı olduğu ileri sürülebilir. Kısacası, sözcükler Slavca olsalar da onların gramer biçimi, çekimi ve anlamları, hatta düşünme tarzı bile Doğudan gelmiştir.

Yazı dilini göz önünde bulunduran dilciler, bildirme kipinin ancak üç zamanından söz ederler. Oysa kuzeydoğu Bulgar ağızlarında geniş zaman da vardır: biya > bivvam, biyvam; piya > pivvam, piyvam gibi. Hatta ağızların bazılarında pekiştirme sıfatlarına bile rastlanmaktadır: zelen // zilen > zimzilen gibi...

Anadolu ağızlarındaki temel özellikler kuşkusuz Oğuz lehçelerinden gelmiştir. Örneğin iki varyantlı -lar / -ler çoğul eki ile şimdiki zaman çekim eki -yor Oğuz eylem dizgesinden gelmektedir. Gereklik kipiyle dilek koşul kipi biçimlerinde yine Oğuzcanın izleri sezilmektedir. Eylem tarzlarından yeterlik eylemine gelince, durum çok ilginç bir görünüm sergilemektedir. Yeterlilik eyleminin olumlu biçimi bilmek yardımcı eylemiyle oluşturulmaktadır. Olumsuz biçimine gelince -ama / -eme; -(y)ama / -(y)eme ekleri bilmekten çıkarılamıyor. Yeterlilik eyleminin yapabilirim // yapabilirsem; alabilirim // alabilirsem gibi düzenli biçimleri ancak Doğu Anadolu'da korunmuştur. Bütün Balkan Türk ağızlarında olduğu gibi Batı Anadolu ağızlarında da yetersizlik eyleminin olumsuz biçimi Kıpçak usulü yapılmaktadır: bile + almadım > bilemedim.

Osmanlıların konuşmasında çok normal olarak türlü budunsal topluluklar da rol oynamış ve Türk ağızlarında onlardan da izler kalmıştır.

Balkanlarda Türkçenin ortaya çıkması, kökeni ve gelişmesi sorunu bilimsel ve siyasal tartışmalara konu olmuştur. Bu yöndeki düşünceler çok farklı olup bilimsel bir çözümü engellemiştir. Kişi, kendini ulusal bilinciyle ortaya koyup, hareket eder. Türkiye bilim adamlarından Prof. Dr. İsmail Hakkı Danışmendi **Tarihi Hakikatler** adlı yapıtında Konumuza da değinmiştir. Türkçeye musallat olan Çıtakça (Balkan Türkçesi) konusu temel yazılarından biri olmuştur. Yapıtında savunulan bazı düşünceler doğru olsa bile "Boğaziçi'ni geçerek, Balkanlara gidip yerleşen tek bir Türk yoktur" demesi apaçık bir yanlışlıktır. Bizde, bu düşünceye doktora savunmasında evet diyen Orlin Zagorov olmuştur.

İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Tayyip Gökbilgin'in Rumeli'de Yürükler, Tatarlar, ve Evlad-ı Fatihan adlı yapıtında, Osmanlı belgelerine dayanarak Anadolu'dan Bulgaristan'a gelip yerleşen Yürükleri göstermiştir.

Başka araştırmacılara göre de Türkçeyi ve Türk ağızlarını Balkanlara ilk getiren Yürükler olmuştur. Evlad-ı Fatihan'a gelince onlar azınlık olup idare işleriyle meşgul olmuş, tabii ki Türkçenin yayılmasında da az çok rolleri olmuştur. Halbuki bilimin günümüze kadar üzerinde durmadığı bir sorun varsa o da Balkanlara yüz binlerce Tatar'ın gelip kalması ve en nihayet akıbetleri. Tarihten bildiğimize göre Rusya Müslüman olan Kırım Tatarlarından kurtulmaya çalışırken onları Kırım'dan ve kuzeyde bulunan bozkırlardan kovuyor. Balkanlara sürgün ediyor. Aynı zamanda Balkanlardaki Hristiyan olan Bulgarlar Rusya'ya sevkediliyor. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kırım Tatarlarının bir kısmı Türklerle birlikte Türkiye'ye göç ediyor. Fakat bundan önceki yüzyıllarda gelip yerleşmiş ve kalmış Tatarların dili ne olmuştur acaba? Dillerinin izleri yer adlarında ve bölge ağızlarında korunmuştur: *kozluk, cilbir, özek, balaban, tüyan, tıkız* v.b.

Ünlü Türkolog Reşit Rahmeti Arat Türk Şivelerinin Tasnifi adlı araştırmasında Türkçenin, kökeni Türk olanlarca ve olmayanlarca da konuşulduğunu ileri sürmektedir. Bu konu daha sonraları Adil acar'ın *Türk Diline Genel Bakış* başlıklı büyük kitabında ele alınmış ve genişletilmiştir. Günümüzde Ermeni Türkçesi, Rum Türkçesi, Yahudi Türkçesi ve Bulgarların Türkçesinden söz ediliyor. Bu biçim konuşmalar ve diller Türk diyalektolojisinin konusu değil, fakat dil olayı olarak çok ilginçtir. Bu topluluklarda Türkçe yalnız konuşma dili değil, edebiyat dili de olmuştur. Özellikleri şöyle:

1. *Yahudi Türkçesi*. Ses uyumu sık sık bozulur, ünlüler uzatılır, entonasyon Türk entonasyonuna aykırı bir şekilde değişir v. s.

2. *Rumların Türkçesi*. Ses uyumu bozulur, uzun ünlüler kısaltılır, patlamalı ünsüzler sızmalı olur: c > dz *badzak, sudzuk*; ç > t (ı)

3. *Ermeni Türkçesi*. Anadolu'da çok yaygındır. Ermenice bilmeye ve sadece Türkçe konuşan Ermeniler vardır. Kesik kesik konuşurlar, uzun ünlüleri kısaltırlar, üç h kullanırlar (hırıltılı h, gırtlak h gibi).

4. *Bulgarların Türkçesi*. Yüzyıllar boyunca birlikte yaşamış olan Bulgarlar ile Türkler dillerini etkilemiş, bazı bölgelerde ise tamamıyla Türkçeye geçen ya da Bulgarcanın yanı sıra Türkçeyi de kullanan Bulgarlar da olmuştur. **Karamanlıların Tarihi** başlıklı eserin yazarı olan Mehmet Şikari bilgi dolu ve çok kıymetli eserinde Orta ve Güney Anadolu'da yaşamış olan Bulgarların iki yüzyıllık tarihlerini anlatıyor. Yaşadıkları bölgeler Bulgar Dağı ve Ermenak ve dolaylarıdır. Yaşayışları yüzünden kendilerine Varsak adı verilmiştir. *Varsamak* (yer yer gezmek) eyleminden geliyor.

Yüzyılımızın 30'lu yıllarında aynı bölgeleri Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu gezip araştırmıştır. **Anadolu Türk Ağızlarından Derlemeler** adında diyalektoloji dizisinde kaleme almış olduğu hikaye ve halk türkülerinden sonra meşhur diyalektolog düzgün olmayan dillerini Bulgarlıklarıyla açıklamıştır.

Yüzyılımızın 70'li yıllarında Doğu Anadolu ve Bulgar Dağı yörelerini gezen İstanbul ve Ankara Üniversitesi Türkologları ihtiyar Yürüklerden aldıkları bilgilere göre giyilen işlemeli elbiselerin özellikleri ve konuşulan çetrefil (karışıklı) dil yine eski kökenleriyle açıklamışlardır. Bu gezilerin raporunu Prof. Dr. Mehmet Eröz yazmış ve konumuz ile ilgili bilgiler vermiş (21. sayfasında bulunmaktadır).

Balkanlardaki Bulgarların Türkçesi bölgeye göre değişir. XIX. yüzyılda Kuzeydoğu Bulgaristan'ı inceleyen yazar, etnograf, diyalektologlar Tırgovişte köylerinin bazılarında (Opaka, Gagovo) Bulgarların tercihen evlerinde de Türkçe konuştuklarını belirtiyorlar. Şumen, Varna, Kavarna, Balçık yörelerinde yaşayan bulgarların Türkçe konuşmaları P. Slaveykov, G. Rakovski, Z. Stoyanov ve başkaları tarafından bildirilmiştir.

Türkçeye geçme prosesi birkaç aşamadan geçmiştir. Köylerin bazılarında Türkçe ev dışında konuşulmaktadır. Bu süreç daha da öteye gelişerek Türkçeleşme tamamıyla sona ermiş bulunuyor. Halbuki Bulgarcanın izlerini de görmek mümkündür. Türküleri, destanları Bulgarcadır. Bu duruma *Gagauzluk* denir. Gagauzlar kendilerini "Biz Türkçe konuşuruz, Bulgarca Türkü söyleriz." şeklinde tanıtır. Tabii çok gelişmemiş de olsa Türkçe uydurulmuş bazı türkü ve maniler var.

Dil özellikleri:

- Kelime hazineleri karmaşıktır – hısımlık akrabalık adları, yortuları Bulgarcadır. mamom, tatyom, unuçam; Vasilyovden, Gergyovden

- Sesbilgisi özellikleri:

ê /ä/ > 'a, ö > 'o, ü > 'u'ya sık sık geçer

gêl, g'al (гял); bën, b'n (бян); g'l (гюл)

Önseste bulunan y ünsüzünün söylenişi kural dışına çıkmıştır: (y)üz (Onlar yüz ve üz farkını yapamıyorlar.); (y)edi; (y)er.

Önsesteki ö ve ü ünlüleri bazan yo ve yu'ya geçiyor: *ördek > yurdek*.

Kural olarak var olan h'leri kaçırıyorlar: *hele hele > ele ele; hamam > amam*. Fakat bazı h olmayan kelimelere h getiriyorlar: *ateş > hateş; öreke > horeke; ambar > hambar*.

O ve u ünlülerinin önüne bir v getirip bu iki ünlüyü diftonglaştırdıklarını görüyoruz: un > wun; o > wo.

- Morfolojik özellikleri: Ad durumlarını Bulgarca düşünerek kullanırlar: *birini bakmak*.

Yetişmek eylemini yükleme durumunda kullanırlar: *Onu yetiştirdim*.

Şimdiki zaman ve geniş zaman farkını zor yapıyorlar. Tercihen şimdiki zamanı kullanırlar. Belirsiz geçmiş zaman belirli geçmiş zamanın sık sık yerini alıyor: *Onu hiç görmemişim* (görmedim). *Güzel bir düş görmüşüm* (gördüm). *Bağbozumunda doğmuşum* (doğdum).

- En ilginç özellikleri tümcebilgisindedir. Devrik tümceler üstündür. Ortaç ve ulaçların çoğu kullanılmaz, yerine çekimli eylemler ve ilgi sözcüğü durumuna gelmiş soru sözcükleri geçmiştir bunların yerine:

ne vakit geldik (*geldiğimiz zaman yerine; когато дойдохме*)

Yabancıların Türkçeye geçmeleri ilginç bir olaydır, araştırılması bilengüizme prose olarak ışık tutar ve de dilci yardımıyla konre bölgelerde ve zamanlarda açıklar.

BÖLGE AĞIZLARININ ÖZELLİKLERİ

Türkçenin çok geniş bir araziye yayılması, Osmanlı tarihinin budunsal açıdan çok mürekkep olması bölge ağızlarının oluşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bölge ağızlarının sunduğu renklilik ve zenginlik Türk ulusunun dil yankısıdır. İstanbul lehçesinin temelinde Oğuz dil özelliklerinin üstünlüğü hiç kuşkusuz bir gerçektir. Oysa

Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki Türk ağızları içinde Çerkezce, Çeçence, Malkarca, Lazca, Gürcüce gibi Kafkaz dillerinden geçmiş bazı özellikler de pek az değildir. Bunların izleri sesbilgisi, biçimbilim ve dizimbilimde de göze çarpmaktadır. Önceki dönemlerde var olan bu özellikler zamanla azalmaya ve yok olmaya yüz tutmuştur. Günümüzde bütün dünyada olduğu gibi, Türk ağızları da erdenliğini kaybetmekte ve yazı diline doğru yol almaktadır. Bu sürecin en önemli etkeni olsa olsa televizyon ve radyo olacaktır.

SESBİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

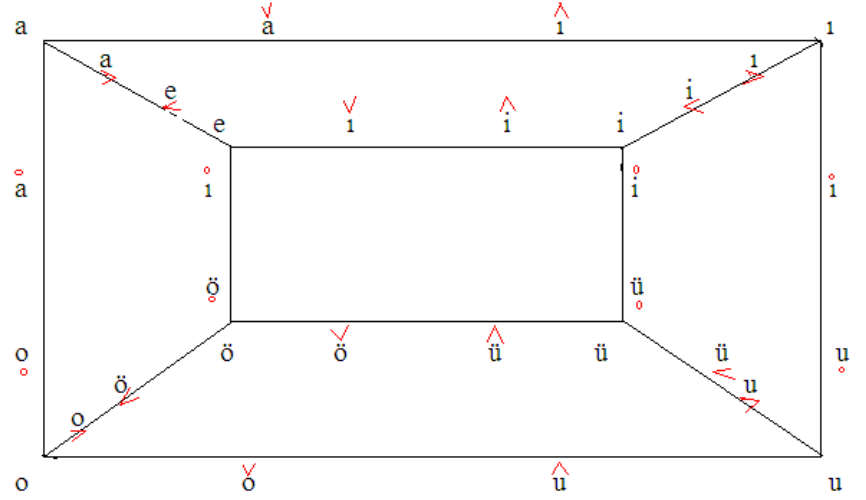
Önceki araştırmalarda bir ağzın sesbilimsel özellikleri ele alınırken seslerden ve özelliklerden söz ediliyordu. Dilbilimin ilerlemesiyle bir ağızda var olan seslerin boğumlanmaları, akustik tarafları ve bunlarla birlikte sosyal yanları da ele alınmaya başlandı. Seslerin, sesbirim olarak incelenmesiyle sesbirim (fonem)'lerin sayısı, temel seslerden her zaman fazla çıkmaktadır. Örneğin, ölçünlü dildeki kısa (normal) bir ü ünlüsünün sesbilimdeki karşılığı da aynıdır. Halbuki bölge ağızlarında normal süreli *ü* bir, uzun süreli *ü* ise iki ayrı fonemdir. Çünkü bu iki ünlünün de anlam ayırt edici rolleri vardır: *süt* > *sü:t* < *sögüt*; *dün* > *dü:n* < *düğün* gibi.

Bölge Ağızlarında Ünlüler

Temel ses olarak bölge ağızlarındaki ünlüler, yazı dilinde olduğu gibi 8'dir. Anemarie Von Gabain'den başlayarak Türküt dillerinde ve Türk ağızlarında bir dokuzuncu ünlü varlığından söz edilmektedir. Varlığı Kuzeydoğu Anadolu'da tespit edilmiştir. Örneğin, *el* (kol) ve *äl* (insanlar, bölge, elâlem). Daha sonra bu *äl* gelişerek > *il* olmuştur: *Köstendil*. *Bên* ve *ben*'i de örnek olarak gösterebiliriz. Bu sözcüklerden birincisi adıl, ikincisi ise insan vücudunda görülebilen bir oluşumdur. Bazı batılı diyalektologların ise Anadolu'dan seçtikleri birkaç örnekle (*güzel* > *gozel*'; *gül* > *gul*'; *bülbül* > *bulbul*) ünlü sayısının 6'ya düşürülebileceğini ileri sürseler de çok zengin bir ünlü dizgesine sahip olan Türk dili için böyle bir olasılık yoktur.

Eski *o* ve *ü* ünlüleri sporadiktir: *mülk*.

Ünlülerin temel biçimleri olduğu gibi varyantları da vardır. Yazı dilindeki ünlüler J. Deny'nin kübüyle gösteriliyor. Bölge ağızlarındaki ünlüleri iç içe girmiş bir dörtgenle gösterebiliriz.

Bu şemadan anlayacağımız gibi bölge ağızlarındaki ünlü varyantları Türkçenin sistemi dışına çıkmaz.

Ünlü varyantlarının meydana gelmesi dil faktörlerine bazan da etnik faktörlere bağlanır. Kürtlerden Zaza kabilesi tamamiyle Türkçeye geçmiştir, fakat önceki kürtçenin etkisiyle *ı*, *ö* ve *ü* ünlülerinin söylenişi zor oluyor. Balkanlarda kalın varyantların meydana gelmesinde Tatarcanın bir etkisi olduğu sanılıyor. Çünkü bu dilde *i*, *ö*, *ü* ünlülerinin tam anlamıyla ince varyantları zaten yoktur Türkçeye bakarak: *kül* → *kul*.

Geniş ünlülerin daralması her halde Bulgarcadan kaynaklanıyor. Zaten örnekleri türklerin az oldukları bölgelerden alınmıştır (Lom, Vratsa, Mihaylovgrad, Mezdra).

Ünlülerin uzun varyantları ve bu varyantların ayrı foneme dönüşmesi başka bir problemdir.

Yazı dilinde temel ünlüler sekiz taneyse, fonemlerinin on dört tane olması kesinlikle bilinir. Bölge ağızlarında ise bu sekiz temel ünlünün sekiz de uzununu vardır. Böylelikle toplamı on altı oluyor. Bölge ağızlarındaki ünlüler gelişigüzel ve rastgele kullanılmaz. Onların da birtakım kuralları vardır. Türkçenin büyük ünlü uyumu onlardandır. Ayrıca küçük ünlü uyumu da bölge ağızlarının bir özel yanını oluşturur.

Ünlü Uyumları

Büyük ünlü uyumu, seslerin kalın ya da ince oluşlarından kaynaklanır. Yazı dilleri genellikle tutucudur. Sözcüklerdeki sesler değişse de yazılış yıllarca, hatta

yüzyıllarca aynı kalabilir. İngilizce bunun güzel bir örneğidir. Sözcüklerin söylenişi yazıya uymaz. Türkçede yapılan reformlar sayesinde sözcüklerin yazılışı konuşma diline çok yaklaşmıştır. Neredeyse söylendiği gibi yazılır. Bütün sesbilgisi kitaplarında ve özellikle okul kitaplarında büyük ünlü uyumuna aykırı durumlar ayrı ayrı ele alınır, okutulur ve açıklamalar yapılır. Örneğin anne, kardeş, elma, şişman, kiraz, kaşer ve sözcük biçimlerinden şimdiki zaman takısı olan -yor, -ken'li ulaç; türetme eklerinden -leyin ve -ki yazılı kurallara riayet etmeyen bölge ağızları ünlü uyumunu daha da geliştirmişler. Sözü geçen ayrıcalıkları ses uyumuna uygun kılmışlardır: anne > ana, kardeş > kardaş, elma > alma, kiraz > kirez, kaşer > kaşar gibi. Takı ve ekler de ses uyumuna göre değiştirilmiş, kalın varyantlar da elde etmişler: odadaki > odadaki, ondaki > ondaki, alırken > alırken, akşamleyin > avşamlayın gibi.

-Yor takısının varyantlara geçmesi biraz zor olmuştur, ama bölge ağızlarının bazılarının şimdiki zaman takısı iki varyantlıdır: *ben alvarın, sen alvarsın; ben gitverin, sen gitversin*.

Plovdiv ve yöresi köylerinde, Krumovgrad köylerinin bazılarında şimdiki zaman takısında buna benzer bir durum var: *alyırım, alyırsın, alyır; gelyirim v. s.*

Yabancı dillerden girmiş sözcüklerin birçokları da uygun biçimler almıştır. Anadolu ağızlarından örnekler: *ataş* ya da *eteş* (ateş), *ehali* (ahali), *şofor* ya da *şöför* (şoför).

Küçük ünlü uyumu. Bu uyuma, yazı dilinde, kapsamı daha sınırlı olduğu için küçük ünlü uyumu denir. Aslında bu uyuma düzlük yuvarlaklık uyumu ya da dudak uyumu diyebiliriz. Oysa Türkçe sözcüklerde hem düz hem de yuvarlak ünlüler kullanılabilir. Örneğin yağmur > ya:mır, çamur > çamır, hamur > hamır, yumurta > yımırta gibi sözcükler ağızlarda düz ünlülerden sonra düz ünlülerin gelmesi kuralına uyum gösterir. Yuvarlak ünlülerden sonra ise ya dar yuvarlak ya da düz geniş ünlüler getirilir. Bazı durumlarda b, m, p çift dudak ve f, v dış-dudak ünsüzleri de küçük ünlü uyumunun bozulmasına neden olabilir. Aslında sözü geçecek gelişmelerin sebebi ünsüzlerin ünlülere etkisidir: bebek – böbek; baba – buba, boba; merdiven – mördiven; mercimek – mörcimek; pınar – punar, bunar.

J ve c'nin yuvarlaklaştırıcı etkisi dışarıdan gelmiştir, Bulgarcanın etkisidir: *Jivotuna bake:ri*.

Bölge ağızlarının bazılarında ünlü uyumları büsbütün bozulabilir. Bu biçim ağızlar Karadeniz kıyısı Türk ve Laz ağızlarında, bizde ise Lom, Vidin, Mihaylovgrad, Vratsa, Oryahovo gibi Kuzeybatı Bulgaristan Türk ağızlarında görülmektedir. Benzeri olay, Sofya ve Samokov yerli Türkleri ağızlarında da göze çarpmaktadır. Örneğin, gösterme adlarının ad durumu çekim ekleri: bunu > buni, şunu > şuni, onu > oni gibi. Ünlü uyumu bozulduğu için birkaç örnek daha gösterelim: *Sen bane hiç bakmiesin. Peri, kaçta aldın bu kitabı oni? Tuna'da urdekler yıkani:ler. Maksımlar (çocuklar) aglay mı aglay. Ya da: bukağı > bukağı, oklava > oklağı vb.*

Bölge Ağızlarında Ünsüzler

Yazı dilinin temeli olan İstanbul lehçesinin ünsüz dizgesi Oğuz tipidir. Bölge ağızlarına gelince, ünsüzler daha değişik ve daha mürekkep bir görünüm arz ediyor. Bu yalnız Anadolu'da değil, Türkiye sınırları dışındaki bölge ağızlarında da kullanılan ünsüzler ve bağlı oldukları kurallar değişmektedir. Ünsüzlerdeki farklar, başlıca iki

nedene bağı olarak gelişmiş ve bugünkü duruma gelmişlerdir. Bunlardan birincisi, yani birinci etken ağızların budunsal durumudur. Oğuzların Osmanlı boyları ağızları, yine Oğuzlardan olan Selçukluların ağızları birbirinden farklıdır. Buna Kıpçak kökenli ağızları da ekleyince durum daha da mürekkepleşmektedir. İkinci etken olarak da Türklerin içinde buldukları budunsal etkeni gösterebiliriz. Dilcilikte bu ortama etnolengüistik ortam adı verilir. Altay'da ve Orta Asya'da yaşamış olan ayrı ayrı Türk boy ve soyları kendi ortamlarında ve kendi doğal çevrelerinde dillerini geliştirmişlerdir.

Kuzey İnan, Kafkasya ve Doğu Anadolu yoluyla yeni yeni topraklara yerleşen bu boy ve boylar toplulukları önceki koşullardan çok farklı bir ortama uyup alışmaya başlamışlardır. Anadoludaki Kürt, Ermeni, Laz, Rum ve Araplar yeni komşuları olarak, yeni bir etken sayılmaktadır. Karşılıklı olarak bu etkinin izleri Türk ağız ve lehçelerinde olduğu gibi, diğer budunsal toplulukların ağız ve lehçelerinde de izlenebilir. Bu, Kıbrıs için de geçerlidir. Yüzyıllar boyunca Kıbrıs'ta beraberce yaşamış olan Türklerle rumlar dillerine de gereken etkiyi yapmış, yeni yeni özelliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.

Balkanlara gelince, Osmanlı deyimiyle bu Güneydoğu Avrupa bölgesi Rumeli diye adlandırılıyor. Etnolengüistik durum Anadolu'dan farklı budunsal etkenler ve diller içeriyor. Örneğin, Balkanların güneyinde Yunanlılarla Arnavutlar, orta bölgelerinde Bulgarlar, Sırlar ve Hırvatlar, kuzeyde ise Ulahlar adıyla bilinen Rumenler vardır. Halbuki Osmanlı döneminde Karadeniz'in kuzeyindeki isteplerden, Kırım'dan, Azak Denizi'nden ve Basarabya'dan dalga dalga, akın akın Kıpçaklar gelip Balkanlara yerleşmektedir. Burada Türklerle ve diğer budunsal topluluklara komşu olarak onların dillerini etkilemişlerdir. Balkan Türk ağızlarının oluşmasında en önemli etken Anadolu Yürükleri olmuştur. Onlar, kuzeyden gelen Kıpçak lehçelerinin Türkçeleşmesini sağlamıştır. Balkanlar'daki Yürüklerin hangi yüzyılda gelip, hangi yerlerde kaldıkları hakkında Prof. Dr. Gökbilgin'in **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan** adlı kitabında belirtilmiştir. Anadolu'da ve Balkanlar'daki bu çok yanlı ve gayet ilginç etnolengüistik olay ünlülerden çok ünsüzleri etkilemiştir.

n̄ (ñ)

Bölge ağızlarındaki ünsüz fonem ve varyantları şunlardır: yeni bir gelişmenin sonucu değil, eski bir durumun yankısıdır.

Anadolu ağızlarından örnekler:

son, bana, sana, deniz

Balkanlarda ve Bulgarlarda bu ñ (nazal n) sporadik olarak tek tek korunmuş ya da ng'ye dönüşmüştür: **oñ** → **onk(g)** (doğru, yüz taraf, sağ taraf).

Ünsüzlerden yarı ötümlüler, yarı ötümsüzler Oğuz lehçelerinden kalmış bir durumdur: k, t, p çünkü Eski Türkçede ve Türküt dillerinde önseste yalnız ötümsüz ünsüz kullanılıyordu: *gün – kün, dik – tik* ve bunlar ötümlüleşme yolundayken yarı ötümlülük ve ötümsüzlükten geçmişlerdir.

Ünsüzlerinin çoğu ğ'den gelişerek dudaksılık kazanmışlardır: ğ > v, w. Bu da Oğuz dillerine has bir özelliktir: **öğ – öv / öw, döğ – döv / döw**.

Önsesteki v ya da w ünsüzleri b'den gelmiştir: *bar – var*.

Çift dudak ünsüzlerinden f normal diş dudak ünsüzüdür. Oğuzcanın bir gelişmesidir f, w.

Anadolu ağızlarında olduğu gibi bizdeki Doğu Rodop ve Tuzluk ağızlarındaki *g* (*gara, goyun, gurt*) yumuşak damak ünsüzü *k*'den çıkmıştır. Bu durum ise Kıpçak

dillerinden kaynaklanıyor. – *ka* Kıpçak dillerinde yumuşak damak ile orta damak *k* ünsüzleri karşıtlık içindedir, yeni anlama sahip olan seslerdir, fonemlerdir.

Yumuşak damak yalnız kalın hecelerde (*a, ı, o, u*) kullanılır. Orta damak *k* ise ince hecelerde kullanılır (*i, e, ö, ü*). Orta Asya'da bu karşıtlığı bozacak faktörler olmamıştır.

Halbuki Anadolu'da, Balkanlarda bu kalın varlığını koruyacak dil faktörleri

olmadığından komşu dillere uygun olan bu → *g*'ye dönüşmüş: *gaya* (*kaya*).

Bu gelişmeyi izleyen başka ünsüzler de olmuştur. Prensibi analogidir (örnekleşme): *zerbes, zıpa* (eşek yavrusu), *daş, duz*.

Çift dudak ünsüzlerinin kullanılış alanları Gerlovo – fes fena *w* – Kuzydoğu Bulgaristan *v* → *w*'ye geçiyor: *var* – *war*.

Ses olayı olarak diş dudak ünsüzlerinin çift dudak ünsüzü alması sızıcılaşmadır, spirantizasyon. Birileri patlamalı ünsüz, diğerleri sızmalı ünsüzdür. Sızıcılaşma olayı *b* ve *d* ünsüzlerinin bir gelişmesi olabilir: *bubam* > *bbam*.

N'den sonra gelen *d* de *n* / *d* arası oluyor. Ünsüzlerden *d* ünsüzü de sızıcı yolunu tutmuştur: *samandan* – *samannan*.

Çift dudak ünsüzlerinden *f, p*'ye döner: *findık* – *pındık, fayton* – *payton*.

Anadolu ağızlarının ünsüz özelliklerinde üç *h* çok tipik sayılır. Yazı dilinde sadece birincisinin karşılığı vardır – *solumalı h*. Diğerleri *hırıltılı h* – Bulgarcada var. Üçüncüsü ermeni tipi – *gürültülü h*.

 (*tse*) ünsüzünün ortaya çıkmasında iki ayrı farklı neden vardır. Biri komşu olan *t* ve *s* ünsüzlerinin kaynaşması:

ya^tı (yatsı)

Diğer bir sebebi de ince ünlülerin komşuluğundaki *ç*'nin palatalleşerek dönüşmesi:

çiçek > t^ççek, çık > t^çık

Halbuki aynı bölgede *c* de *dz* oluyor: *sucuk* – *sudzuk, bacak* – *badzak*.

Ünsüzlerin Kullanılışı İle İlgili Kurallar

Ünsüz benzeşmesi. Ünsüzlerin kullanılışı ile ilgili kurallar ses olaylarına dayanır. En yaygın ünsüz benzeşmesidir. Oğuz tipinden bölge ağızlarında ünsüz benzeşmesi ötümlülük – ötümsüzlük bakımındandır: *gitti, aldı, buldu, kaptı*.

Kıpçak dillerinin etkisi olan boğumlanma yerine göre ünsüz benzeşmesi ayrıca iki tipten olabilir. Birincisi daha yaygın, fakat örnekleri daha az olanı *nl* gruplarının *nn*'ya geçmesi dolayısıyla *ml – mn* olması: *onlar – onnar, samanlık – samannık*.

Batı Kıpçak tipi ünsüz benzeşmesi: *adamlar – adamnar, üzümler – üzümner*.

İkinci tipten benzeşme yalnız Orta Asya ve Sibirya Kıpçak dillerine hastır. Yayıldığı bölge Orta Anadolu ve Doğu Rodoplar. Bu benzeşmeye uygun olan *-lar / -ler* çoğul takısının yirmi dört varyantı vardır: *-var / -ver, -kar / -ker* v. s.

sl → st kümesler > kümester

şl → şt daşlar > daştar

çl → çt topaçlar > topaçtar

zl → zd öküzler > öküzder

tl → tt bulutlar > buluttar

zl → zz öküzler > öküzzer

kl → kg, kk ekmekler > ekmekger, ekmekker

pl → pp ceplerim > cepperim

vl → vv kılıflar > gılıvva

Oğuz lehçelerinde sözcüklerin sonunda gürültülü ünsüzler ötümsüz olur: *-p, -ç, -t, -k*.

Selçuklu lehçelerinde sonseste sözü geçen *-p, -ç, -t, -k* ötümlüleri kullanılabilir. Bu durum Azericede de var. Ülkemizdeki Türk ağızlarında bu durum Doğu Rodoplarda görülmektedir: *çorab, dolab, gac, gırg*.

Ünsüzlerde damak benzeşmesi az gelişmiş olsa da Türk ağızlarının dikkati çekecek özelliklerden biridir. Ona önem vermemiz artık yazı diline de etki göstermiş olduğundandır. Tabiatıyla ince palatal olan *y, ş, ç, c* ünsüzlerinin etkisi ile komşuluğundaki ünsüzler palatallik kazanırlar: **baylar – bayl'ar, kalaylı – kalayl'ı, başlı – başl'ı**.

Yeşil başl'ı ördek olsam.

Yazı diline girmek üzere İstanbul, İzmir: **kaşl'ı, başl'ı**.

Ses düşmesi. Yazı dilinde de bir etkisi olan bu olay bölge ağızlarında gelişerek sözcüklerin kısaltılmasına yol açmıştır. Ünlülerin düşmesiyle bütün hece ortadan kalkar. Ünlülerde ve ünsüzlerde olmak üzere iki türlü olur.

Ünlülerde sık sık düşenler dar olanlardır (*ı, i, u, ü*): *bırak – brak, tıraş – traş, kollarını – kollarnı, ellerini - ellerni* v. b. Sonsesten dar ünlüler düşmez.

Ses düşmelerinden haploloji ya da hece yitimi Orta Anadolu'da ve Rodoplarda sık sık rastlanılan olaylardır: *alalım – alam, bakalım – bakam – kam, alayım – alen* (*n ünsüzü tekil 1. k. takısıdır*).

Mandalarım garaman

Gaybolursa araman

Ben bir müftü gızıyın

Esnaflara yaraman

Ünsüzlerde ses düşmesi gene bir dil kuralına gelmiş değil, ünsüzlerde *r, k, h, l* düşerler.

R düşmesi en yaygındır. İç ve sonsesten düşer: torba - to:ba, çorba - ço:ba, kırk - kı:k, Türk - Tü:k.

H, uç durumdan da düşebilir: hasta - asta, hayvan - ayvan, Hüseyin - Üseyin.

K, bir ünsüz önündeyken ve sonsesten düşebilir: örümcek - örümce:, ekşi - i:şi, akşam - a:şam, aksak - a:sak.

L'nin düştüğü tek bir örnek var: gel - ge:.

Timolojik y'nin önsesten değişmesi yabancılik havası yaratır. İçsesten ve sonsesten düşmesi normal bir olay gibi düşünülür ve yabancılıkla ilgisi yoktur:

güvey - güve:

yüz - üz

yeşil - eşil

köy - kö: / kü:

yedi - edi

Ses türemesi. Başka dillerle yakın temasları olan Türk ağızları yazı diline bakarak daha çok gelişmiştir. H ünsüzünün getirilmesi yabancı dillerin etkisi sayılabilir: ambar - hambar, hayvan - ayvan, öreke - höreke.

Öteki ünsüzlerin ve ünlülerin getirilmesi Türkçe için normal bir durumdur: Ramadan > Irmadan, Recep > Ercep / İrcep, limon > ilmon / ilimon, leğen > ile:n, lazım > ilazım.

İçsesteki ünlü türemeleri alıntılarda görülür: kuruşka, ispirka, İstoyan, Purcuna, uskumru, ustura, ıstırğa.

Ses türemesine benzese de eylemlerdeki *ı, i, u* eskiden yardımcı eylem olan yürümek sözcüğünün bir kalıntısıdır: alıyor > alıyuru, alıyorum > alıyem, yapıyorum > yapıyem.

Ünsüz türemesi bazı yabancı kelimelerde bulunduğu Türkçenin havası ve yapısı bozulmaz: esir → yesir, elveda → yelveda.

Metatez (Ses Göçmesi)

Yaygın olsa da kuralsız görünür: derviş → devriş, toprak → torpah, gölmek ↔ gömlek, çölmek ↔ çömlek

Vurgu

Ana çizgilerle bölge ağızlarındaki vurgu düzenlidir. Belli kurallara bağlı olur. Ege kıyısı bölgesi Türk ağızlarını araştıran İgnats Kunoş, ora ağızlarının vurgusunun yalnız birinci hece üzerine düştüğünü kaydetmiştir.

Bir yüzyıl sonra yine bu ağızları araştıran Z. Korkmaz bunun yanlış olduğunu, araştıracının kulak alışkanlığından ileri geldiğini söyledi. Vurguları Macar kulağıyla dinlemiştir, dedi.

Ünlü Türkoloğun bu gözlemi doğrudur. Halbuki vurgunun başka hecelere de göçebileceği bir gerçektir. Vurgusunu değiştiren iki tip sözcükler vardır:

1. İki heceliler: pòsta, pàlta, kèdi, kèklik.

2. Üç heceliler: kùruluk, sàmannık, gèlincik.

Dobruca Türk ağızlarının çoğunda duyu vurgusu genellikle birinci hece üzerinde bulunur. Vurgunun göçmesi başka bir sebeple de açıklanabilir. Ulaş durumuna gelmiş bir sözcük zarflarda olduğu gibi vurgusunu birinci hece üzerine çekiyor: àldıynan, gèldiynen.

Entonasyon Sorunu

Yazı dilinin İstanbul Türkçesinin entonasyonunun az işlendiğinden ağızlara ait yeni bir şey katmak oldukça zor. Entonasyon hem konuşanın münasebetinin gösterir hem de bütün tümcenin anlamını değiştirebilir. Yükselen ton genellikle soru anlatıyor, yargıyı soruya dönüştürür: *Evet – tamam ; Evet? Devam edin...*

Sesimizin yükselmesi Kars ve yöresindeki Türk ağızlarında doğrudan doğruya *mi* soru yaracının yerini alıyor:

Aldığı? – Aldın mı?

Bu bana? – Bu çocuk mu?

Bunun bir eski özellik olduğu Bulgar ağızlarındaki durum da ispatlıyor: *Go vide? – Gördün mü onu?*

Ülkemizdeki Türk ağızlarında olağanüstü ve heyecanlı konuşmalarda entonasyonun yükselip alçalması çok değişiktir. En sakini Kuzeydoğu Bulgaristan'da. Doğu Rodoplarda konuşanların sık sık değişen entonasyonu ilgi, heyecan ve özel niyetler ifade eder.

BIÇIMBİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Türk dilinin genel sistemi birlik gösteriyor düşüncesi bilginler tarafından çoktandır ortaya atılmış, saha çalışmaları süresince toplanan diyalektoloji malzemesiyle ispatlanmıştır. Bölge ağızlarının çok dağınık olması, durumu hiç de değiştirmiş değildir. Balkanlarda, Irak, Kıbrıs ve Anadolu'daki Türk ağızlarının benzer tarafları dikkati çekmektedir. Bunları söylemekle Türk ağızları bölge bölge ayrılıyor düşüncesi aslında reddedilmiyor.

Şu var ki, yakın zamanlara kadar Türk ağızları sesbilgisi tarafından araştırılıp inceleniyordu. Biçimbilgisine gereken önem verilmiyordu. Batılı bilginler fonetikçidir. Yalnız morfolojik karakterde olan özellikler pek azdır. Morfolojik özelliklerinin birçoğunun temelinde çeşitli ses değişimleri bulunur: İyelik takıları morfolojik belirtilerdendir: 2. k. iyelik takısı -n (-in, -in, -un, -ün).

→ **n baban, babañ**

ñ > → **y babay**

→ **w babaw**

Eylemlerde 1. k. takısının yazı dilindeki karşılığı -m (-ım, -im, -um, -üm) da olabilir: *-n > -m bizim > bizim*

Gelecek zaman biçimlerine gelince durum bambaşkadır. Ayrı ayrı Türküt dil ve lehçelerinde şimdiki zaman çeşitli yardımcı eylemlerle yapılır. Osmanlıcada ve Eski Türkçede *-yor* şimdiki zaman takısının < *yori, yori*'den geldiği anlaşılıyor. Aslında *-e*'li ulaçlara getirilmiş *yörümek* eylemiyle yapılmış şimdiki zaman. Böllge ağızlarının çoğunda şimdiki zaman *-yor* ve varyantlarıyla yapılıyor. Fakat ağızlarının bazılarında yardımcı eylem *yörümek* değil de *varmak* ve *durmak* olmuştur. Bölge ağızlarının bazılarında *-var / -ver* şimdiki zaman takıları oluşmuştur: *ben alıyorum > ben alıvarın*.

Morfolojik biçimlerinin anlamı ayrı bir meseledir, konudur: Orta Rodoplarda geniş zaman eylem biçimleri şimdiki zaman anlamını veriyor, geniş zaman gramer kategorisi hiç kullanılmıyor bu bölgelerde.

Kullanım sorunu da morfolojik biçimlerin başka bir yanıdır. Örneğin, Balkanlarda Anadolu ağızlarına bakarak belirsiz geçmiş zamanın kullanılışı daha çok yaygındır.

Ad

Sayı ve frekans olarak bütün sözbölümlerinden üstündür. Yazı dilinde son 20 – 30 yıl gelişmelerini göz önünde bulundurursak adların ağızlardaki nispetinin daha da üstün olduğunu görmekteyiz.

İyelik takılarının içinde yalnız sesbilgisi ve özellikleri vardır. 2. k. nazal n iyelik takısı ya eski nazal n ile ifade edilir ya da n, y, w'ye dönüşmüş varyantları kullanılır:

→ **n atın, babañ**

ñ > → **y atıy, seniy**

→ **w atıw**

Morfolojik ulamlarından teklik – çokluk yine *-lar / -ler'le* yapılır. Yazı dilinden farklı yanları bu takımın çeşitli varyantlara sahip olduğudur. *-lar / -ler* Oğuz tipi çoğul takısıdır. R'nin düşmesi durumu değiştirmez: *inekler > inekle: uşaklar > uşakla*.

Batı Kıpçak tipi çoğul takısı *-lar / -ler, -nar / -ner* varyantlarıyla bilinmektedir. Bu Tatarcanın etkisidir. *-nar / -ner* n ve m ile biten sözcüklerden sonra getirilir: *insanna:, samanna:, adamna:, üzümne:*

Doğu Kıpçak tipi çoğul takıları çok ilginç olup Anadolu ağızları örneklerini Ahmet Caferoğlu göstermiştir. Balkan Türk ağızlarındaki varyantları da Bulgaristan Türkkologlarınca gösterilmiştir. VIII – XI. Yüzyıllar arasında Orta Asya'dan Kuzey İran ve Anadolu yoluyla topraklarımıza getirilmiştir. Bu yol üzerinde de Anadolu'da kalıntıları vardır. Yirmi dört varyantlı *-lar / -ler* takısının temelinde ünsüz benzeşmesi bulunmaktadır:

sl → *st* *kümesler > kümester*

şl → *şt* *daşlar > daştar*

çl → *çt* *topaçlar > topaçtar*

zl → *zd* *öküzler > öküzder*

tl → *tt* *bulutlar > buluttar*

zl → *zz* *öküzler > öküzzer*

kl → *kg, kk* *köpekler > köpekke, ahmaklar > ahmakka*

pl → *pp* *ceplerim > cepperim, dolaplar > dolappa*

f → *vl* → *war* *kılıflar > gılıvva*

rl → *ll* *katırlar > katılla, Bulgarlar > Bulgalla*

Adlarda iyelik ağızlara başka bir renk verse de takıların özellikleri yine ses değişimlerinden kaynaklanıyor:

1. k. t. takısı kesin olarak m'dir.

2. k. t. takısı dört varyantlıdır: -n, -ñ, -y, -w.

3. k. tekilde yalnız ünlü uyumu bozması örnekler vardır: Oryahovo, Vidin, Lomi, Belogradçik → 3. k. iyelik takısı yalnız -i'dir: *babasi, anasi, asli, şuni, buni* v. s. Aynı durum Karadeniz Laz ağızlarında da görünmektedir.

Çoğul takıları genellikle değişmez de 1. ve 2. kişi z'leri Balkanlarda s oluyor: *babamız > babamus, eliniz > elinis, evimiz > evimis*.

Ad durumları. Türkçede var olan altı durum anlamca da biçimce de korunmuştur. Halbuki eskiden var olmuş *araç durumu* zayıflayınca ve en nihayet ortadan kalkınca

anlamını *ile* edatı yüklenmiştir. Eski araç durumunun takıları Türkçede sözcük türeten ekler durumuna gelmiş. Aslında *ile* ilgeci ayrı ve bağımsız sözcük olarak yalnız yazı dilinde vardır. Bölge ağızlarında kendi vurgusu bulunmayan bu sözcük öncesindeki kelimelere bitişmiş, dolayısıyla ünlü uyumuna tabi kılınmıştır: *elle, kolla, çapayla, ütüyle*. Fakat *ile* bağımsızlığını kaybettikten sonra yeniden canlanmış, araç takısı -la / -le kalıntılarına getirilmiş, böylelikle de yeni doğmakta olan yeni bir ad durumunun belirtisi olmuştur: *ellen, kollan, çapaylan*.

İyelik takılarından sonra getirilen -lan / -len pronominal n'den ötürü -nlan / -nlen biçimine gelmiştir. Türkologlar yeni ve sırası itibarıyla yedinci bir ad durumunu tamamıyla biçimlendiğinden söz ediyorlar: *eli, elini, eline, elinde, elinden, elinin, elinnen* (araç durumu).

Ad çekiminde az sayıda başka özellikler de vardır:

1. Kars ve yöresinde ünlüden sonra yükleme durumu takısı dört varyantlı -n'dir: *Leyla'nı, dereni, Añgara'nı*.

2. Orta Anadoluda ve Doğu Rodoplarda iyelik durumu takısı ünlüden sonra -yın, -yin, -yun, -yün'dür: *Anşe'yın, Arda'yın, Gırcalı'yın, deveyin*.

3. -ak / -ek ile biten adların akuzatifi ve datifi ieklen birleşmişlerdir: *kapak > kapâ:, köpek > köpê:*

Ayrıcalık oluşturan bu iki örneğe dayanan Peterburg'lu Türkolog P. Vekilov Türk ağızlarında ad durumlarının birbirine karıştığı yanlış fikrini ortaya atmıştır.

Dobruca ve Gerlovo köylerinin bazılarında iyelik takısı almış -lar çoğul biçimi -lıyı biçimini alıyor: *uşakları > uşaklıyı, koyunları > koyunlıyı*.

Kafkas'yada konuşulan Türkçede, ki bu ağzlara Meshet Türkçesi denir, iyelik takılarıyla ad durumu takılar yerlerini değiştirirler:

senin evin → evin + e → ev + e +n → eve:n *Sen eve:n git!*
baban → babaan

Sıfat

Sıfatlar görevleriyle değil, biçimleriyle yazı dilinde az çok farklanır. Türkçenin en tipik özelliklerinden biri olan pekiştirmeler sıfatların hepsini etkileyemez ve kapsayamaz. Bu açıdan bölge ağızları şu farklı durumları arz ediyor:

1. Pekiştirme belirtisi olan ilk hecelerin ünsüzleri lehçeye göre değişir: *yupyuvarlak* da *yusyuvark* da vardır; *çırçıplak – çırılçıplak – çısçıplak; ak – apak – akpacık*.

2. Sıfatların bazılarının pekiştirme biçimleri yoktur: yeşil – yemyeşil – hemmeten yeşil; dik – dimdik – dik mi dik – hemmeten dik.

Sıfatların derecelenmelerinde temel özellik üstünlük derecesinde kendisini gösteriyor. Temel kurala göre üstünlük derecesi *daha* sözcüğünün yardımıyla ya da çıkma durumu biçimiyle anlatılır: *benden büyük, benden daha büyük, daha büyük*.

Bölge ağızlarının bazılarında küçültme biçimleri üstünlük gösterir: bu bozarak (daha boz anlamındadır), alçarak (daha alçak anlamındadır), küçürek (daha küçük), büyürek (daha büyük).

Yabancı sıfatların kullanılışı leksikolojik bir özelliktir. Ülkemizde Bulgarca alıntılar bunun örnekleridir: *bu kofti, bu çok fino, sivo inek* v. s.

Sayı

Sayılar da hem fonetik hem de morfolojik ve sentaktik özellikler vardır. Güney Anadolu, Kars ve yöresi, Kıbrıs Türk ağızlarında bazı patlamalı ünsüzler uzatılarak söylenir: *sekkiz, dokkuz, ottuz*.

Tarihlerin belirtilmesi Türkçede asıl sayılarla oluyor, sıra sayılarıyla tarih gösterilmez. Balkanlarda sıra sayıları bütün tarühtelerde kullanılmaktadır: *birinci mayıs, yedinci fevruari* v. b.

Adıllar

Yazı dilinde var olan bütün adılar bölge ağızlarında da kullanılmaktadırlar. Bundan başka da Eski Türkçede ya da fonetik bozması bir takım adılar kullanılmaktadır: *kimse > kimsey – kimsay, hepsi > hemmi – hemmisi*.

H'nin düşmesiyle *angısı* biçimi oluşuyor.

Yalnız Balkanlarda adılların önüne t modal sözcüğü getirilerek birtakım mürekkep adılar yapılır: *to:, tobu, ti, to:da*.

Ha tangısı tangısı

Benim yarım nangısı

Kişi adılarında durum çok daha ilginç ve mürekkeptir. Yazı dilindeki biçimleri de düzenli bir sisteme bağlı değil: *Ben* ve *sen* adıllarının datifi *bana* ve *sana*.

Kişi adıllarının biçimlerini değiştiren birkaç faktör var: datifteki nazal n. Oysa bu nazal n'nin dolaştırıcı, kalınlaştırıcı etkisi var adılara, yani a'ya geçebilir: *beña – bene, bana*.

Nazal n'nin y'ye geçmesiyle *beye, seye* biçimleri oluşacak.

Bölge ağızlarında datif biçimleri: *baña, baa:, ba:, bê:ver, biyever*.

Genetifte mürekkep bir gelişme olmuştur, böylelikle bölge ağızlarındaki biçimleri: *bê:n, biyen, bêm, beniñ*.

O adılının *u* biçiminde söylendiği görünüyor: *u yapvar*.

Eylem

Eylemin Türkçede adlara benzeyen biçimlerine eylemlik ya da mastar denir. Bölge ağızlarında bunların başlıca iki temsilçisi var:

1. Asıl eylemlik, mastar: -mak/-mek .

2. Hafif eylemlik, mastar: -ma/-me'li eylemlik.

Anadolu ağızlarında asıl eylemliliğin kullanılışı çok sınırlıdır. Yerini hafif eylemlik almıştır. Balkanlarda ise tam aksine hafif eylemliliğin frekansı çok yüksektir. Frekanstan başka bu eylemliliğin adlaşma derecesi de çok yüksektir. Örneğin, *hayat, ömür, yaşam* yerine *yaşamak* eylemliliği kullanılmaktadır. ”*Yürümek çok zor oluyor.*” yerine

Sözü geçen fark eylemliliğin çekiminden de anlaşılıyor. Anadolu yazı dili örnekleri: *Ağlamaya başladı. – Ağlama: başladı*.

Eylemlerin çekimi her bölgeye göre değişir. Bölgesel ayrıcalıklar hem zamanlarda hem de kiplerde kendini gösteriyor. Yazı dilinin beş kipi ağızlarda dörde inmiş. Bazılarının biçimleri kullanılmaz olmuştur: Bildirme kipinin beş zamanı da Orta

Rodoplarda zamanla dörde inmiştir. İstek kipinin bir başka bölgelerde yalnız 1. k. biçimi kullanılmaktadır: *gideyim – gidelim, kalayım – kalalım*.

Eylem zamanları. Türkçe konuşulan geniş arazide yirmiden fazla şimdiki zaman varyantı kullanılmaktadır. Şimdiki zaman takısının kökeni bakımından varyantları ise dört tipte gösterilir. En yaygın Oğuz tipi şimdiki zaman takısıdır: *-yor > -yo, -o, -or; -yer, -yeri, -ye; -yır, -yir, -yı, -yi; alo, alor, bakor, gidor* v. s.

Kıpçak tipi şimdiki zaman takıları da kendi tarafından iki ayrı tipten oluyor.

1. Batı Kıpçak tipi şimdiki zaman takısı: *-a, -e, -y*. Örneğin: *aglayım, aglaysın, aglay; işleyim, işleysin, işley*.

Bu takının bir gelişmesi olmuştur: *yapiye, gidiye, gide:m, bile:m, yape:m*.

2. Doğu Kıpçak tipi şimdiki zaman takısı. Varyantları *-var / -ver* varmak eyleminden geliyor.

Ülkemizde yeri Doğu Rodoplarla Tuzluk. Doğu Rodopların merkezinden alınmış ve çekilmiş bir şimdiki zaman çekimi:

<i>Ben alvarın</i>	<i>Biz alvarız</i>
<i>Sen alvarsın</i>	<i>Siz alvarsiyiz</i>
<i>U alvar</i>	<i>Unna yazwalle:</i>

Zamanlardan geniş zamanın kullanılışı farklıdır. Ağızların bazılarında şimdiki zaman anlamını kazanmış, bir başkalarında gelecek zaman anlamını benimsemiştir, üçüncü olarak da ağızların bazılarında şarta kaymıştır. Biçimlerine gelince yazı dilinden farklı olanları Kars ve yöresinde tespit edilmiştir: *bilirem, giderem, yaparam*. Balkanlarda yazı dilinden farklı yanları *-ar / -er* geniş zaman takısının yerine *-ır* ve varyantlarının kullanılışı: *kırarım > kırırım, dökerim > dökürüm, sokarım > sokurum, gezerim > gezirim*.

Belirli ve belirsiz geçmiş zaman takıları bölge ağızlarında aynen korunmuş, yalnız kullanılışları farklı olmuştur. Birincisi *-dı*, ikincisi de *-miş* ile yapılıyor.

Eylemin çekiminde kişi takıları. Eylem çekiminde kullanılan kişi takıları şunlardır:

1. k. t. → *-m, -n*: *alıyom, alırım, alvarın, ale:m*.
2. k. t. → *-n, sın*: *alcan, alcasın*.
3. k. t. → *-*

1. k. ç. → *-z, -k*: *alıyoruz, alsak, alvarız, aldık, alayık, gideyik, bizik, alcık (alacağız)*.

Gidek dedim, gitmedi yarım. Gelek dedim, gelmedi yarım.

Doğu Rodoplarda istek kipinin *-lım* takısı *-m*'ye dönüşmüştür. Örneğin, *gidem, bakam*.

2. k. ç. takısının eski biçimi *-sıñız*. Anadolu ağızlarında bu nazal *n* korunmuştur. Ağızların çoğunda bu nazal *n* normal *n* gibi söylenmektedir. Doğu rodoplarda bu nazal *n* → *y*'ye dönüşmüştür. 2. k. ç. takısı *-sıyız, -sız*: *alvarsız, gitversiz*.

3. k. ç. takısı yok.

Ardino bölgesinden başlayarak Pirin'e kadar uzanan çoğul 1. k. takısının başka bir varyantı ortaya çıkıyor. Benzeri yoktur başka bölgede: *-sık*. Örneğin, *almışsık*.

Petriç ve yöresi köylerinde benzeri olmayan gelecek zamanın çekimi bambaşka kurallara ve kanunlara tabidir.

Örneğin: *Ben alsame* (ben alacağım) *Biz alsamerek*

Sen alsane
O alsare

Siz alsanerek
Onnar alsalare

Eylemsiler

Ortaç. Ortaçlar eski biçimlerini ve anlamlarını koruyarak yazı dilinde de bölge ağızlarında da aynen kullanılmaktadırlar. Yazı dilindekiler sayıca ve anlamca bölgesel biçimlerinden hiç de farklanmazlar. Çok tabii ki fonetik varyantları ayrıdır, başkadır: Gelecek zaman ortacının *-k* ünsüzü, Doğu anadolu'da *-h*'ye dönüşecek: *alacak* → *alacah*.

Bu sisteme aykırı gelen tek özellik bizdeki Doğu Rodop Türk ağızlarında kullanılmaktadır. Yazı dilindeki *-ık*'lı sıfatlar bu bölgede edilgen geçmiş zaman ortacıdır: *gırık* (*kırılmış*), *yazık* (*yazılmış*), *yapık* (*yapılmış*), *sarık* (*sarılmış*) v.b.

Ulaç. Ortaçlardan farklı olarak bölge ağızlarındaki ulaçlar biçimce de anlamca da çok ilgin ve zengin bir manzara arz ediyorlar.

1. *-ınan / -inen*'li ulaç: *aldınan, geldinen*.

İle + n > ilen -dık'lı ulaçlara getiriliyor.

aldığı + ile (nan) + n → *aldınan*

2. *-ma:na / -mene*'li ulaç. Orta Anadolu ve orta Rodoplar'da kullanılmaktadır.

Anlamı *-dığı için, sebepten dolayı*: *Geç olma:na Gırcalı'da galdık*.

Bildiğimiz ulaçların çoğu, fonetik değişikliklere uğrayarak ya kısaltılır ya da uzaltılır.

-ken'li ulacın varyantları: *-kan, -ken, -kana, -kene*: *giderken, alırken, gidrkene, alırkana*.

-dıktan sonra'lı ulaç: *aldıkçan sonra, gördükten sö, aldıktan son*. Kırcaali bölgesinde *sonra*'nın yerini *keri* sözcüğü almıştır: *gördükçen keri* (gördükten sonra), *aldıkçan keri* (aldıktan sonra).

-dıkça'lı ulacın genişletilmiş varyantları vardır: *-dıkçası, -dıkçasına*: *geldikçesi, geldikçesine* (geldikten sonra).

-asıya / -esiye'li ulacın hayli aktifleştğini görmekteyiz: *Kasabadan dönesiye al!* *Bu işi bakasıya* (bakarak) *yaptı*.

-arak / -erek'li ulacın *-alak / -elek*'li varyantları vardır: *gülerek > gülelek, kaçarak > gaçalak, gaçarak*.

Bölge Ağızlarında Yardımcı Sözcükler

Yardımcı sözcükler konusu uzun yıllardan beri tartışılmaktadır. Sebebi, Türkçede bağlaç ve ilgeçlerin çoğunun başka dillerden geldikleridir. Hem (Far.), ve (Ar.), madem (Far.), meğer (Far.), gayri (Ar.), maada (Ar.).

Günümüzde askıda duran bu sorun tam cevabını almıştır. Eski ana yurtlarda yaşamış olan Oğuzlar ve genellikle Türküt kavimleri eylem sisteminden ileri gelen bir kolaylık yüzünden daha sonraları kullanacak, dillere girecek yardımcı sözcüklere muhtaç olmamışlardır. Ve'nin anlamı *-ıp*'lı ulaçla veriliyordu: *Geldim ve oturdum / Gelip oturdum*. Atif ulacı adını taşıyan *-ıp*'lı ulaç, gerçekten ve'nin anlamını da içine alıyor.

Farsça'dan gelmiş olan *her* sözcüğü zamana bağlanırsa *tekrar* anlamını veriyor: *Her geldiğinde...* anlamı *geldikçe* gibi verilebilir. Çünkü bu *-dakça*'lı ulaçlarda tekrarlama anlamında bulunmaktadır.

Görevleri bir olan tümce öğelerinin bağlanması kökeni Türkçe olan *ile* sözcüğü ile yapılıyor.

Bölge ağızlarındaki durum eski Türkçeye daha yakındır. Yabancı kökenli yardımcı sözcüklerin kullanılışı sınırlı, çünkü okulun, radyonun, televizyonun etkisi az idi, fakat bu durum günümüzde tamamen değişti, bölge ağızlarının bekareti ortadan kalktı. Günümüzde olan Türk ağızları yazı dilinin ve tam olarak gazeteci dilinin şiddetli etkisi altındadır. Ülkemiz türk ağızlarında bu alanda da Bulgarcanın az çok etkisi vardır. Doğu Rodoplardaki *keri* sözcüğünün aslında anlamı след'dir. Bura bölge ağızlarında, fakat yalnız genç kuşak tarafından kullanılan *i* Bulgarcanın etkisidir.

Farsçadan Türkçeye girmiş olan *hem* bağlacı yazı dilinde *dahi* anlamına geliyor: *Hem de bildi* (Üstelik de bildi anlamındadır).

Kuzey Dobruca'da ise *hem ve, ile* anlamındadır: *ben hem sen* (Türkçede olamaz). Doğrusu: *ben de sen de*.

BÖLGE AĞIZLARINDA TÜMCEBİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Türk dili sentaksı kesin kurallara tabi olup sözcük öbeği ve tümce içindeki bütün elemanların, görevli sözcüklerin yerini göstermiştir. Olacak değişiklikler, söz dizimi rastgele değiştirilemez, olamaz, olduğu takdirde de sentaktik bütünceler başka bir anlam taşımaya, içerdikleri anlama başka bir yön veriliyor. *Geleceğini anladım* sözcüğünün tabiiliği ve düzeni Türkçedir. *Anladım ki geleceksin* tümcesinin normal anlamından başka konuşanın ilgisi, duygusu, niyeti de belirlenmiştir. İkinci tümcedeki temel eleman tabii ki *anladım* sözcüğüdür.

Türk dili sentaksının temel kuralları:

1. Yüklem tümcenin sonunda olsa gerek. Olmadığı takdirde cümlemin yardımıyla bildirilen yargı duyguya bürünür, başka kılığa girer.
2. Tamlayan ve tamlanan adını taşıyan sözcük öbeği elemanlarının sırası da belli, kesindir. Belirten belirtilenin önünde olmalı.
3. Bileşik Tümcelerin çoğu eylemlilik, ortaç ve çeşitli ulaçlar içerir, yardımcılarıyla birden fazla yargı bildirilir. Demek ki Türkçede bileşik tümceler yüklemli bakımından cümlecikli (tümcecikli) ve cümlemsili (tümcelemsili) olabilir.

Tümcecik, yan tümcelerden biri olum, yüklemi çekimli bir eylemdir.

Tümcelemsi, yine yan tümcelerden olup, yüklemi eylemlilik, ortaç, ulaç, başka bir deyişle eylemsidir, çekimlenmemiş bir eylemdir.

Kökenleri Türk olan kimselerin konuştukları ağızlarda sözcük öbekleri ve tümcelerdeki sözcükler osmanlıcadan kalmış ve günümüze kadar kullanılagelmiş kurallara göre dizilir. Bu kuralların başlıcaları şunlardır:

1. Belirten belirtilenin önünde bulunur.
2. Temel tümce yan tümcelerden sonra gelir.
3. Yüklem, tümcenin sonunda bulunur.
4. Yan tümceleri temel tümceye bitişiren ilgi adıları ve ilgi zarfları kullanılmaz. Ayır sözcük olarak bunu ancak ilgi bağlaçları yapabilir. Yan tümcenin yüklemi çekimli ve çekimsiz eylemler olabilir.

Türkçede devrik tümcenin özel anlatım nedenlere bağlandığında yeri vardır ve yabancı dillerin etkisi sayılmaz.

Sözü geçen kuralların bozulduğu durumlar çeşitli dillerin etkisi veya bilengüizm sonucudur.

Örnekler:

Aldım kalemini bizim çocimizin. (Ardino)

Kaçta aldın kitabı onu? (Oryahovo)

Şumnu'ya gittik dün, aradık sizi hotelde. (İzgreve - Deliorman)

Sarayı Arda'yın boyunda cineviz gıralının. (Alkaya - Kırcaali)

Ben biliyom ki sensin... (Yambol)

Biliyerim ne mal oldu:nu senin. (Varna)

Gittiynen Varna'ya bulduk adamımızı. (İzgreve - Deliorman)

Aldık parasını bunun. (sokaklarda)

Nasıl dedik, öyle oldu.

Nası ki gördünüz... (Burgas köylerinde)

Açan biliyesin, annattır. (Razgrad köylerinde)

Ne kadar işledin, o kadar para alacan. (Dobruca köylerinden)

Görcesin gidince ora. (Haskovo köylerinden)

Mazgalı aççan sen ottuktan keri. (Doğu Rodoplarda)

Tanıdım tobunu dışarı çıktıynan. (Razgrad köyleri)

TÜRK AĞIZLARININ SÖZCÜKBİLİM ÖZELLİKLERİ

Her dilde olduğu gibi ayrı ayrı bölge ağızlarında öz sözler ve yabancı kökenli sözcükler vardır. Türk ağızlarında bu durum bölgeye ve ağızları yaşatan kimselerin menşesine göre değişir. Bir bölge ağzının araştırılmasında kullanılmakta olan sözcüklerin kökenine de gereken önemi vermek gerekir. Yabancı unsurlar, etnik, kültürel, ekonomik, politik, her türlü temaslara ışık tutar. Öz sözcük diye nitelendirilen sözcük dağarı elemanları da ilgi çekici dir. Onların bir kısmı eskimiş (arkaik) sözcükler olabilir. Bir kısmı, sırf o ağızda bulunup öteki akraba dillerle yakınlık derecesine delalet edebilir. Bir üçüncüleri de, belli bir ortamda, belli koşullar altında o ağızda belirmiş olabilir. Hepsinin araştırılıp derlenmesi, ondan sonra da açıklanması her ciddi diyalektoloji çalışmasının zorunlu tarafıdır.

Her sözlüksel elamının kökeni ne olursa olsun, içinde bulunduğu ve kullanıldığı ağzın sesbilgisel ve yapısal özelliklerini yaşır. Anlamı da az çok ağzın genel anlamsal sistemine bağlı olur.

Sözlüksel sistemleri bakımından Balkan ağızları Anadolu ağızlarından hayli farklıdır. Başlıca sebepleri, değişik etnik temelleriyle içinde geliştikleri ortam.

Anadolu ağızlarından örnekler:

bitik-yazı, ferik-yarka, od-ateş, nöker-arkadaş, yunt-beygir, at, yu:mak-yıkamak, bar-oyun, ağ-köy ağası, toprak sahibi, Betleen, moruk-yaşlı adam, varsağı-semai türüne benzer bir bölge türküsü v. b.

Balkan ağızlarından örnekler:

balay/bolay/baley-varsın, olsun, torp-kar yığını, acıycık, kırlangıç, sacakkuşu-serçe kuşu, on taraf-yüzü, ken-geniş yer; baraboy-kompir, kartof-patates, karangi-karanlık, uşak-coçuk, prinar-muhtar, kumet-belediye başkanı, grenda-kiriş, daskali-öğretmen, momça, kalpak, pıyan-sultan otu, itin-sincap; bika-boğa, sivo-boz, zimnik-izbe, balkan-dağ, kuru, hafta günlerinin adları:

pazar, pazartertesi, salı, çarşambaş, parşamba, cuma, cumaertesesi
kiriye, koşu, maşgılı, maşgılı irtesi, cuma awşamı, cuma ternek, ton dıştırmek

TÜRK AĞIZLARININ BÖLÜMLENMESİ

Türk dillerinin olduğu gibi, her dilin bölge ağızlarının bölümlenmesi sorunu, genel ve özel Türkolöjinin başlıca problemlerinden birini oluşturur. Türkolöjinin son yüzyıl içinde gelişmesine bir göz atacak olursak ayrı ayrı dillerin ağızları araştırılmadan Türk dillerinin bölümlenmesi sorunu ele alındığı ortaya çıkar. Bu durum karşısında ilk bölümlenmelerin, kriterleri bakımından yetersiz, sonuçları yönünden kandırıcı olmadıkları çok normal görünüyor.

Türk dillerinin tasnifini yapmış olan bilginlerin çoğu dillerin sesbilgisel özelliklerini temel kriter olarak seçmiş, öteki özelliklerini küçümsemişlerdir. Bu tekyanlılık ağızların araştırılmasını ve bölümlenmesini de etkilemiştir. Türk dili ağızlarının şimdiye kadar yapılmış tasnifleninin hemen hemen hepsinin sesbilgisel özelliklere dayandığı görülüyor.

Türk diyalektolojisinin bir yüzyıllık ömrü boyunca ağızların birçokları incelenmiş, hakkında çeşitli araştırma ve etütler yapıp yayınlanmıştır. Ağızlardan derlenip basılmış metinler diyalektoloji çalışmalarında önemli yer alır. Derleme Sözlüklerinin bilim dünyasına kazandırılması, Türk diyalektolojisinin en büyük sonuç ve başarılarındanıdır. Buna rağmen de Türkiye'nin sınırları içinde ve dışındaki Türk ağızlarının çoğunun henüz incelenmiş olmadığını kesinlikle belirtmek gerekir. Bundan da anlaşılacağı gibi, var olan ağız tasnifleri değişikliklere uğrayacak, belki de tamamıyla yenileri çıkacaktır.

İlk bölümlenme denemelerini Rus bilgini N. Dmitriev ve Macar bilgini İ. Kunoş yapmışlardır. N. Dmitriev'in tesnifi şöyle:

Balkanlarda:

1. Tuna diyalekti
2. Edirne diyalekti
3. Makedonia diyalekti
4. Ada Kale diyalekti
5. Bosna diyalekti

Anadolu'da:

1. Doğu Anadolu diyalekti (Trabzon, Erzurum)
2. Kastamonu diyalekti
3. Aydın diyalekti
4. Konya diyalekti
5. Sivas diyalekti
6. Ankara diyalekti
7. İzmir diyalekti

İ. Kunoş Anadolu'daki Türk ağızlarını başka bir bakımdan inceleyerek şu grupları seçmiştir:

1. Batı Anadolu diyalekti
2. İzmir ve Bursa ağızları
3. Kastamonu diyalekti (Karadeniz boyu)
4. Laz diyalekti (Sovyet sınırına kadar)

5. Doğu Anadolu diyalekti
6. Karaman diyalekti (Mersin ve Konya arasındaki bölge)
7. Ankara diyalekti (Kızılırmak havzası)
8. Yürük ağızları (Maraş ve yöresi)

Yüzyılımızın ortalarında Macar Türkolog J. Nemeth Balkan Yarımadasında konuşulan Türk ağızlarını ikiye ayırmıştır. Gerçeğe çok yakın olan bu bölümlenimin hattı, Bulgar ağızlarının yat izoglosuna isabet eder. J. Nemeth'in ikili sınıflamasına göre Balkanlardaki Türk ağızları Batı Balkan ağızları ve Doğu Balkan ağızları diye iki gruba ayrılır. Tasnifinin kriterleri şöyle:

1. Sonsesteki -ı,-i,-u,-ü'nün Batıda karşılığı -i'dir.
2. Eski -miş takısının Batıda tek varyantı korunmuştur.
3. i'nin Batıda özel durumlarda ı'ya geçmesi.
4. ö'nün o'ya, ü'nün de Batıda u'ya geçmesi.
5. Büyük ses uyumunun özel durumlarda bozulması.
6. ö'nün ü'ye geçmesi.
7. Eski sızıcı g(ğ)'nin korunması.
8. Şimdiki zamanın Batıda -ay, -ey,-y takılarıyla yapılması.

J. Nemeth'in öğrencisi G. Hazai sekiz kriteri yetersiz sayarak yenilerini ortaya atmışsa da ikili tasnifi korumuştur. Bununla birlikte bu bilgin Batı Balkan Türk ağızları arazisi içinde, özellikleri farklı olan Yürük ağızlarını ayırmayı uygun görmüştür.

Bulgar Türkologlarının çalışmaları, Sofya Üniversitesindeki Türkoloji Bölümünün yıllar boyunca düzenlediği diyalektoloji gezileri sonucu Türkçe konuşulan bütün meskün yerler gezilmiş, ağızları araştırılmıştır. Ağızların sesbilgisi, biçimbilgisi, tümcebilgisi ve sözlükbilim özelliklerini içeren bir programa göre malzeme toplanıp fişlenmiş, yeteri kadar ses alma cihazı tespitleri yapılmıştır. Eldeki malzeme Balkanlarda Türk ağızlarının özellikleri, yayılışları ve gruplaşmaları bakımından değişik bir manzara arz ettiklerini gösterdi. Oluşması, gelişmesi ve bugünkü durumları bakımından Balkanlardaki Türk ağızları üç diyalekte ayrılır:

I. Batı Balkan diyalekti. Kendi tarafından iki lehçeye ayrılır: Kuzeybatı lehçesi (Köstendil ağzı dahil olmak üzere) ve Güneybatı lehçesi (arazisi içinde dağınık bir şekilde bulunan Yürüklerin ağızları vardır).

II. Doğu Balkan diyalekti. Kendi tarafından Mizya ve Trakya lehçesi diye iki büyük gruba ayrılır. Bu iki lehçe çeşitli ağızlara ayrılır: Dobruca ağızları, Deliorman ağızları, Gerlovo ağızları, Koca Balkan ağızları, Tuna Ovası ağızları, Tunca boyu ağızları, Meriç boyu ağızları, Doğu Trakya ağızları. Tozlul ağızları bazı özellikleriyle Doğu Rodop ağızlarına benzer.

III. Doğu Rodop diyalekti. Küçük küçük ağızlara ayrılır.

Kuzey Dobrucadaki Türk ağızları Rumen Türkoloğu VI. Drimbe tarafından araştırılmış ve sınıflandırılmıştır.

Günümüzde Kıbrıs'ta Türk ağızları karmaşmış bir duruma gelmişlerdir. Yerli ağızların Güney Anadolu ağızlarına benzedikleri kuş bakışı sonucu olarak saptanmıştır. Oysa onların özellikleri o derece çok ve önemli ki, ayrıca bir Kıbrıs Türk lehçesinde söz edilebilir.

Sovyetler Birliğinde Kafkasyalı Türkler Orta Asya'da bulunur. Ağızlarının ancak sözcükbilim sistemi araştırılmıştır.

ÇEVRIYAZI

I. Ünlüler

1. Türk alfabesindeki normal ünlüler: a, ı, o, u, e, i, ö, ü

2. Geniş ünlülerin daralması:

ǎ, ǒ, ǣ, ǔ (a, o, e, ö)

3. Dar ünlülerin açılması:

â, î, û, ê=(ä)

4. Düz ünlülerin dudaksılaşması, ünlü harfin üstüne yazılmış bir dairecik ile gösterilir:

â, ê, î, ï

5. Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, ünlü harfin altına yazılmış bir dairecikle gösterilir:

ȯ, ö̇, u̇, ü̇

6. Genizsi ünlüler:

ã, ê, õ, ö

7. Kalınlaşan ince ünlüler:

î, ö, ü

8. İncelen kalın ünlüler, temel ünlü harfin altına ucu sağa dönük bir açı yazmakla gösterilir:

ı, o, u

9. Uzamalı ünlüler, temel ünlü harfin sağ üst tarafına dikey bir çizgi yazmakla gösterilir:

a[|], ı[|], o[|], u[|], e[|], i[|], ö[|], ü[|]

10. Uzun ünlüler, temel ünlü harfin üstüne yatay bir çizgi yazmakla gösterilir:

ā, ī, ō, ū, ē, î, ȫ, ǖ

11. kısa ünlüler, temel ünlü harfin üstüne yarı dairecik yazmakla gösterilir:

ā, ī, ō, ū, ē, ī, ö, ü

12. Önses ve sonseste boğumlanması zayıf ünlüler satırdan kaldırılarak gösterilir:

Ustuyān, 1sıcāk, alōrU

II. Ünsüzler

1. Temel ünsüzler: b, c, ç, d, f, g, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z

2. Kalın hecelerdeki ince ünsüzler, temel ünsüz harfin sağ üst tarafına fikey bir çizgi yazmakla gösterilir:

g^l, k^l, l^l, n^l

3. İnce hecelerdeki kalın ünsüzler, temel ünsüz harfin sağ üst tarafına bir nokta yazmakla gösterilir:

k^l, l^l, n^l, p^l, t^l, z^l

4. Ünsüzlerde yarı ötümlülük, yarı ötümsüzlük ünsüz harfin altına bir nokta yazmakla gösterilir:

ç, ḳ, p̣, ş̣ ḅ, ç̣, ḍ, g̣, ẓ

5. Boğumlanması zayıf ünsüzler satırdan kaldırılarak gösterilir:

Yeşil, Yesir, eyvah^h

6. Özel ünsüz ve ünsüz değişikliklerinin işaretleri:

ḥ - gürültülü h

ğ̣ ya da 'g -sızıcı g

w – çift dudak v ünsüzü

φ – çift dudak f'si

ñ, ṇ - nazal n

III. İkiz ünlüler

İkiz ünlüler ulama işaretiyle bağlanır:

bjen, sien, gioldi

IV. Başka işaretler

1. Temel vurgu:

kalabalık, gidärkan, āmettän

2. İkincil vurgu:

Värna'dän, gündendi, gäldiktän söra

3. Vurgusuz sözcükler, ait oldukları vurgulu sözcüğe ulama işaretiyle bağlanırlar:

demiş ki, gäl dä